
Dones de les Corts

Itineraris històrics

Dones de les Corts

Itineraris històrics

Isabel Segura Soriano

Ajuntament de Barcelona

Arxiu Municipal

Districte de les Corts

Centre d'Informació i Recursos de la Dona

Aquest és un llibre imprescindible. La invisibilitat i el silenci aparent de les dones en la història és encara avui present. Hem de continuar reivindicant que la història de les dones és també història. Des de la Regidoria de Dones de l'Ajuntament de Barcelona volem contribuir a situar l'experiència femenina en el centre de l'anàlisi històrica. Perquè, malgrat els avenços, la manera de relatar la història és encara avui profundament androcèntrica.

És per això que és tan important una obra coral com aquesta, teixida a partir del testimoni oral de moltes dones que han narrat, en primera persona, les seves vivències i experiències al voltant dels esdeveniments més importants del districte de les Corts des del punt de vista femení.

Des de la Regidoria de Dones i Joventut de l'Ajuntament de Barcelona continuarem treballant decididament perquè les polítiques municipals, des d'una perspectiva de gènere, ens facin visibles a nosaltres mateixes. I, així, aconseguim recuperar per a la vida pública les diferents realitats de les barcelonines i del moviment de dones de la nostra ciutat. És per aquest motiu que m'enorgulleixo de presentar un nou número de la col·lecció "Dones i Moviments Urbans". Un magnífic treball, coordinat per la sempre sàvia Isabel Segura, que amb gran traça ha sabut descriure les vivències i experiències personals de les dones que formen part del Consell de les Dones de les Corts.

Vull felicitar totes les dones que heu fet possible aquest magnífic treball. De ben segur, entre totes, podrem recuperar la genealogia de les dones de la nostra ciutat.

Elsa Blasco i Riera
Regidora de Dones i Joventut

Índex

- 11**   **Introducció**
- 13**   **Espai d'origen**
- 27**   **Els treballs i els seus espais**
- 55**   **Espai polític**
- 71**   **Nomenclàtor**
- 83**   **Bibliografia**

Introducció

Les dones han fet història en el sentit que han participat en el desenvolupament dels esdeveniments; però se'ls ha impedit conèixer la seva pròpia història i interpretar elles mateixes el que s'ha esdevingut.

Gerda Lerner

Aquesta ha estat una experiència especialment plaent. Durant mesos, amb una periodicitat quinzenal, convocades pel Consell de Dones de les Corts, representants d'associacions de dones, d'entitats, i dones a títol individual ens hem trobat per rescatar imatges i recuperar carnets desats al fons de calaixeres. Hem tornat al poble a remenar papers i rescatar cartilles, llibres d'educació femenina dels anys cinquanta, quaderns de labors, fulls de salari, receptes, revistes, amb la intenció de fer emergir episodis de les nostres vides ja oblidats, o no tan oblidats. I els hem compartit amb converses paral·leles, a voltes enmig de crits, de telèfons impertinents que sonaven al bell mig de les sessions, amb persones alienes al grup que passaven per la nostra sala i retardaven el moment de sortir per l'impacte i la sorpresa que ens causaven les imatges projectades a la pantalla, imatges massa insòlites per a ser exhibides en espais públics.

Compartint les imatges i les narracions que sempre les acompanyen hem recuperat sentiments, sensacions, experiències del cos; d'un cos de dona immers en un temps concret: la segona meitat del segle XX. Però hem volgut anar enllà en el temps, retrocedir, per conèixer les nostres avantpassades i els espais pels quals van transitar, a través de les fotografies de l'Arxiu Municipal del Districte de les Corts i de l'Arxiu fotogràfic de Barcelona.

Hem viatjat, a través de les fotografies i de les narracions, per pobles, ciutats, continents, i ens hem trobat per naixença o residència a les Corts.

Han aparegut imatges d'activitats quotidianes. Imatges que captaven moments viscuts i que, en aquell moment, malgrat saber com n'eren, d'importants, no els donàvem valor. Les fotos pròpies, les de les amigues, les de les veïnes, ens desvelaven un passat personal adscrit a territoris concrets,

---

els de les Corts, i formaven, formen, part d'una història col·lectiva, construïda dia a dia. Una història tan important o més que aquella basada en “espectacularitat”, en el soroll, que provoca enrenou i poca cosa més.

Aquesta història que podeu llegir a continuació està basada en les imatges dels àlbums familiars que gairebé sempre han anat acompanyades d'una veu, una veu femenina que feia la narració dels fets, descrivia les persones que hi apareixen i les relacions que les vinculaven, identificava l'any i del lloc on van ser fetes. Imatges que es converteixen en un relat del passat col·lectiu. Hem recuperat imatges i veus, i hem embastat una història, resseguint el divers trànsit de dones de les Corts.

Espai d'origen

Treballadores i treballadors a la masia de Can Bruixa. Procedència: Bonaventura Batlle i Piera (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

agricultura de subsistència en alguns casos i en d'altres explotacions agrícoles que produïen excedents destinats a la venda als mercats de Barcelona o a les parades de les Corts. Així doncs, de bon matí, ja hi circulaven carros carregats de verdures, de fruita, de flors, clavells especialment, i hi passaven homes i dones que anaven a vendre els seus productes.

Vista general de les Corts. En primer terme Can Bruixa, 1910-1920. Procedència: Brengaret-Framis (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

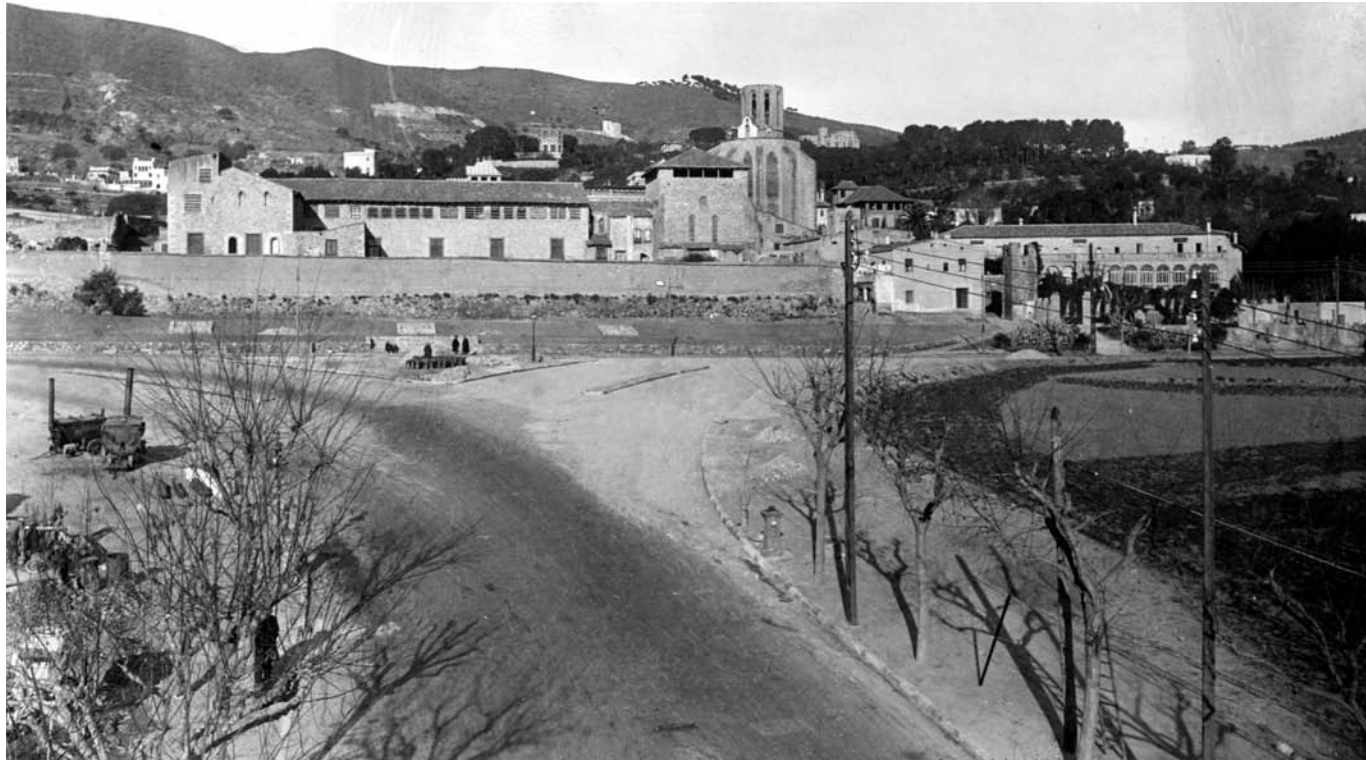
El paisatge de les Corts a mitjan segle XIX és fonamentalment rural. Masies disperses aquí i allà, petites concentracions d'habitatges a redós de les masies i en les cruïlles de camins formaven una col·lectivitat que vivia immersa en una

En la sobrietat d'aquell paisatge destacaven les finques d'estiueig de famílies enriquides amb l'explotació dels camps o en la indústria tèxtil i el negoci financer. Güell, Carreras i Masferrer, eren alguns dels seus noms.

A partir de 1845 la perspectiva canviarà. Primer, s'urbanitzà la zona al voltant de la plaça de la Concòrdia i, posteriorment, a l'entorn de

Imatge del monestir de Santa Maria de Pedralbes al principi del segle XX. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

l'actual plaça de Comas. Una de les promotores de la urbanització de les Corts va ser Dolors Masferrer i Bosch. Copropietària de Can Sòl de Dalt, el 1883 presentà una proposta d'urbanització dels terrenys de la seva finca i n'encarregà a l'arquitecte Camil Oliveras el projecte. Es parcel·là la finca, s'hi construïren cases de planta baixa i primer pis, en la majoria de casos, i Dolors Masferrer cedí a l'Ajuntament els terrenys per a bastir-hi la seu municipal, una escola pública per a nenes i nens -única escola pública que existí a les Corts fins al 1934- i els terrenys que configuraren la futura plaça Comas, en record del seu fill Josep Comas i Masferrer. Així doncs, una dona, Dolors Masferrer, cedeix els terrenys per a la construcció d'espais urbans emblemàtics, l'Ajuntament -que acollirà el govern municipal-

l'escola pública -dedicada a la formació de les futures generacions de ciutadanes i ciutadans- i la plaça -espai de trobada i relació col·lectiva. L'edifici que acollia el consistori va ser construït el 1886, i les escoles el 1892, i totes dues construccions van ser bastides segons el projecte de l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Rabassa.

Però abans, molts anys abans, les bones condicions ambientals i la disponibilitat d'aigua havien captivat Elisenda de Montcada, reina de Catalunya i Aragó, que hi volgué bastir un monestir de monges i el seu palau.

El dia 17 de gener de 1326 Elisenda de Montcada comprà una peça de terra a Bernat de Sarrià i un altre tros a Elisenda vídua d'Arnau.

Ràpidament començaren les gestions necessàries davant el Sant Pare per aconseguir l'autorització per a fundar-hi un monestir.

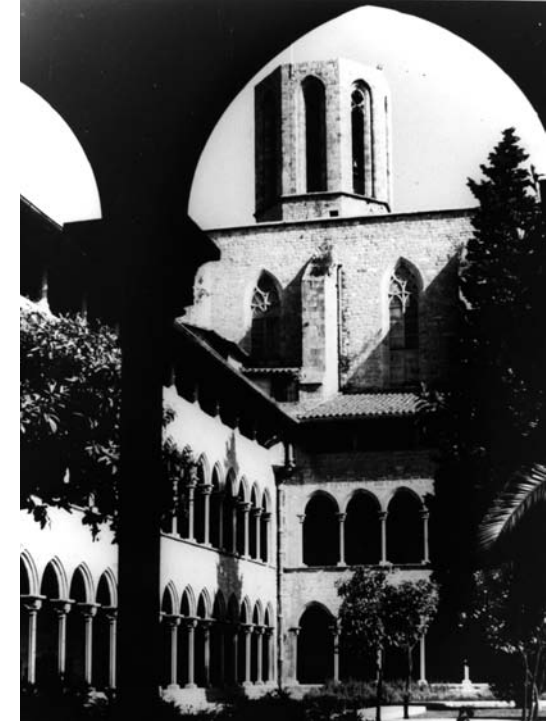
Tot just un any després, el 3 de maig de 1327, s'inaugurà el monestir; quan encara no feia un any que se n'havia col·locat la primera pedra, i encara que no totes les instal·lacions estaven enllestides. Elisenda volia crear un monestir propi per poder plasmar els seus ideals de vida religiosa. Les formes de religiositat femenina foren variades a l'Edat Mitjana, i el monaquisme, una de les moltes que existiren que oferí a les dones l'Església medieval. La vida monàstica, però, estigué reservada exclusivament a les dones dels estaments superiors, ja que per a accedir-hi calia tenir dot. La vida conventual i monàstica suposà, per a les dames de l'aristocràcia, l'única alternativa al matrimoni socialment admesa. Les institucions religioses, d'altra banda, eren pràcticament els únics centres de cultura per a les dones.

Vista parcial del claustre del monestir de Santa Maria de Pedralbes. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

Poc després de la inauguració, concretament el 2 de novembre de 1327, el rei Jaume II, amb qui estava casada Elisenda, moria i no gaire més tard ella s'instal·lava definitivament al palau construït dins el recinte del monestir. La reina hi va residir des del 25 de febrer de 1329 i fins al dia de la seva mort, el 19 de juliol de 1364.

El monestir, que era en un paratge allunyat de la ciutat de Barcelona, quedà encerclat per un recinte emmurallat del qual encara avui podem observar algun tram i les portes nord i sud. El recinte acollia, a més del monestir i el palau, les cases de set capellans que atendien el monestir i el conventet, una fleca, una carnisseria i altres dependències.

A la porta de l'església del monestir hi ha l'escut de la reina Elisenda. A l'interior, hi ha una part accessible al públic i l'altra destinada a la

comunitat. A tocar del presbiteri, el mausoleu de la reina, construït abans de la seva mort. Aquí és representada amb tots els atributs de la reialesa, i a la banda del claustre hi ha un vessant del mausoleu on la veiem amb vestit de vídua.

El monestir s'articula al voltant del gran claustre, d'uns quaranta metres de longitud, del qual destaquen les cel·les de dia. La més espectacular la va fer construir Francesca Saportella, neboda de la reina Elisenda i segona abadessa del monestir, decorada amb pintures de Ferrer i Bassa. A les cel·les de dia les monges passaven les hores de lleure. Les primeres se separaren mitjançant estores penjades; després es van anar construint d'obra. D'aquesta manera, les monges anaven fent-se el monestir a la seva mida.

Les dependències comunes eren el menjador, la cuina, el dormitori, la infermeria, la sala capítular, la bugaderia i l'estenedor, les procures -celler, rebost, cort del bestiar i estable- i un petit hort.

Gran part de la història del monestir la coneixem gràcies a la ingent tasca de catalogació i documentació que va realitzar sor Eulàlia d'Anzizu, recollida en una obra imprescindible per a conèixer la vida de la institució al llarg dels segles: *Fulles històriques del real monestir de Santa Maria de Pedralbes*, publicada el 1897 i que ha estat a la base de molts estudis posteriors.

Dèiem abans que la disponibilitat de terrenys i d'aigua, així com les bones condicions ambien-

tals havien estat elements clau per a la localització del monestir. Des de mitjan segle XIX la proximitat de les Corts a l'Hospitalet i a Barcelona va continuar atraient institucions que requerien de grans superfícies per al seu funcionament.

Un dels primers va ser l'Institut Tomàs Dolsa, conegut popularment com el Frenopàtic, instal·lació privada pionera per tractar les persones diagnosticades de bogeria. S'havia fundat a Gràcia, i l'any 1867 es traslladà a les Corts. La institució va subsistir en la funció primigènica i el seu caràcter privat fins fa relativament pocs anys.

En la dècada següent, hi va haver altres instal·lacions col·lectives que van establir la seu a les Corts: l'asil del Bon Consell (des de

Jardins de l'Institut Tomàs Dolsa, popularment conegut com el Frenopàtic, 1915-1920. Procedència: Institut Tomàs Dolsa (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

Can Duran o Feló, que posteriorment va ser convertit en presó de dones. Actualment els terrenys han estat ocupats per uns grans magatzems. Fotografia: Bonaventura Batlle i Piera (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

Casa de Maternitat, 1903. Procedència: Arxiu Mas.

1872), després convertit en presó de dones, de la qual parlarem en el darrer capítol del llibre; i l'hospital de Sant Joan de Déu, dedicat a l'atenció d'infants, a partir de 1881. I encara una altra: l'hospital de Sant Rafael, fundat el 31 de març de 1889, que va ocupar un edifici comprat a les carmelites, amb l'ajut de la benefactora Dorotea Chopitea, el 1889.

Amb tot però, l'entitat que ocupà més terrenys i que encara forma part del paisatge de les Corts va ser la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits.

Les antigues instal·lacions, situades al carrer de les Ramelleres, a l'actual barri del Raval, havien quedat petites davant el creixement d'ingressos registrat a partir de la segona meitat del segle XIX. La institució va adquirir el mas Cavalier de les Corts, el 1887. La primera intenció va ser la construcció de dependències bastides de vell nou; però la manca de recursos de les institucions públiques va fer que s'habilités el mas antic, on es van traslladar les criatures desmama-des. Més endavant, el 1891, ho feren les lactants, quan havien finalitzat les obres del nou pavelló. Posteriorment, el 1893, es construí el pavelló malalties infeccioses i la bugaderia, i el 1927, la maternitat, que amb el pavelló de mares solteres formen l'actual recinte de la Maternitat, una de les institucions públiques de més llarga tradició a les Corts, tot i que actualment una part de les instal·lacions es dedica a usos diferents dels que tenia originàriament.

Les Corts creix a poc a poc durant aquella primera meitat de segle. Augmenta en nombre de cases i en nombre d'habitants. El 1842 hi havia una població de 360 persones i el 1860 n'hi ha 838. En aquests anys, tot i que el creixement vegetatiu ha estat negatiu, és a dir que n'han mort més que no pas han nascut, l'augment del nombre d'habitants ha estat possible gràcies a la immigració. El procés continua i el 1887 ja n'eren 4.811, i un salt espectacular només en deu anys permet assolir els 7.222 habitants el 1897.

Com és que les Corts s'han convertit en un focus d'atracció de població? Fonamentalment ha estat gràcies a la localització d'indústries, ja instal·lades des del final del segle XVIII i principi del segle XIX, amb els primers prats d'indianes, rajolereries i establiments de productes químics. Però va ser durant la segona meitat del XIX que van aparèixer les gran indústries, una de les quals, la fàbrica de productes tèxtils Can Batlló, el 1870. Sens dubte Can Batlló era una de les empreses més importants del sector a

Fàbrica de materials refractaris i cristalleries Planell, 1925. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

Catalunya i la més gran de les Corts, no tan sols per les dimensions -ocupava quatre illes de cases de l'Eixample dissenyat per l'edifici Cerdà-, sinó també per la quantitat de personal que hi treballava, com palesa el fet que el 1880 l'empresa ocupà 2.400 operaris, amb majoria aclaparadora de dones. El recinte ha pervingut fins als nostres dies reconvertit en Escola del Treball.

Indústries tèxtils, alimentàries i, amb el pas dels anys, empreses editorials i mecanicometal·lúrgiques, triaren les Corts per instal·lar-hi les seues. En tots aquests sectors la presència femenina era una constant.

Imatge des de l'avinguda de Sarrià cap a Josep Tarradellas, encara no urbanitzada. Al fons, els volums de la Presó Model i la silueta de la muntanya de Montjuïc, 1946. Fotografia: Lluís Girau i Bach (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

El 21 de febrer de 1951, Pius XII escriu al bisbe Modrego «Demà dijous 22 del mes en curs, l'*Observatore Romano* publicarà notícia Congrés Eucarístic Internacional Barcelona, el 1952».

El telegrama va ser escrit just un dia abans que esclatés la primera vaga important després de la guerra: la vaga de tramvies. Feia dies que a Barcelona circulaven pamflets que convocaven l'aturada. El preu del bitllet dels tramvies s'havia apujat de 50 a 70 cèntims. En la Barcelona de postguerra, l'augment del 40% del preu del bitllet significava una nova despesa que desequilibrava els ajustats pressupostos de subsistència amb què sobrevivia la majoria de col·lectius familiars. D'altra banda, es va fer públic que a Madrid el preu del bitllet costaria només 40 cèntims.

En aquest context, arribà el telegrama del Sant Pare. Els símptomes de malestar de la població venien de lluny i eren visibles per a qui volia entendre'ls. L'operació del Congrés Eucarístic arribà just en un moment en què la supervivència del règim trontollava, per qüestions socials i pel model econòmic triat: l'autarquia.

Maria Teresa Sánchez a la Diagonal, 1950. Procedència: Maria Teresa Sánchez.

«Com que era filla única, la M. Teresa va gaudir de totes les joguines de l'època; però el passeig per la Diagonal i Carles III va ser la millor joguina. Anava i venia en patins i bici.»
Text: Maria Teresa Sánchez.

L'escenari principal dels actes del XXXV Congrés Eucarístic Internacional, van tenir lloc a la Diagonal. S'enderrocaren les barraques que hi havia als voltants i els seus ocupants van ser traslladats provisionalment a Montjuïc, abans no s'enllestissin els habitatges que els havien d'acollir, al barris de Can Clos i del Verdum.

S'urbanitzà la zona, presidida per un gran altar situat al centre de la Diagonal, amb cabuda per al cap d'Estat -amb pal·li particular: Dos graons per sota del "generalíssim", es disposà un espai per a la representació pontificia. Sis graons més avall van col·locar divuit cardenals; i en una plataforma rebaixada tretze graons, els tres-cents

Altar situat al centre de la Diagonal, a la plaça de Pius XII, amb motiu de la celebració del Congrés Eucarístic, juny 1952, amb una coberta en forma d'hòstia gegantina, dissenyada per Josep Soteras Mauri. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

bisbes assistents. A peu pla, hi havia els fidels. L'ordre jeràrquic era explícit.

A l'últim moment, per augmentar l'impacte visual i fer convergir les mirades, es va dissenyar una coberta, en forma hòstia, -el congrés era l'exaltació de la sagrada eucaristia-, construïda amb formigó armat de 25 metres de diàmetre que recolzava sobre tres pilars, de 15 metres d'alçada, que simbolitzaven la fe, l'esperança i la caritat. Els materials emprats i la tècnica constructiva eren representatius dels avenços tecnològics en la construcció. L'hòstia gegantina va ser dissenyada per Josep Soteras Mauri.

El Congrés Eucarístic va ser plantejat com un gran acte de masses de fervor religiós i adhesió al règim franquista; però l'objectiu final era la política internacional. La presència d'una delegació de congressistes nord-americans, presidida pel cardenal Spellman, sumà legitimitats al govern franquista. Església i govern dels Estats Units es convertien en els avaladors internacionals del règim franquista, i Espanya va ser admesa a l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO) el 1953; a l'Organització de les Nacions Unides (ONU) el 1955; a l'Organització Internacional del Treball (OIT) el 1956. El 1958 ingressà a l'Organització Europea de Cooperació Econòmica (OECE) i al Banc Mundial, i el 1959 al Fons Monetari Internacional (FMI).

A partir d'aquest moment, la Diagonal, que havia estat dissenyada per l'edifici Cerdà, prengué el seu caràcter de via principal de la ciutat. Es convertí en la porta d'entrada a la ciutat i en el nou eix comercial, financer i residencial de la Barcelona que es volia modernitzar. Si el passeig de Gràcia havia estat la via principal des del final del segle XIX, a mitjan segle XX la Diagonal en va ser la prolongació.

«Una antiga manyeria, o ferreria, com vulgueu. El carrer tampoc es coneix massa, comparant-

Consol Collado, la seva filla Eugènia i el seu fill Manel, al portal de la casa on viuen al carrer de les Corts.
Fotografia: Manuel Hidalgo Villaseclaras (arxiu particular de Consol Collado).

lo amb el que es ara. Al fons es veu El Corte Inglés per la seva façana al carrer d'Europa, i a l'esquerra una de les torres dels edificis Trade. El tros de vorera que hi ha davant del portal es va fer per poder sortir els dies de futbol, ja que si no, calia saltar per damunt dels cotxes que aparcaven davant mateix sense escrúpols. Els modelets que llueixen corresponen al principi dels anys vuitanta: faldilla fins més avall dels genolls, mitges, sabata de tacó, brusa molt folgada, bossa en bandolera i ulleres de mussol. Els nens van més informals, amb jersei i texans.»
Text: Consol Collado.

En un dels extrems de la Diagonal, en la zona més limítrof amb Esplugues i l'Hospitalet, es construí la ciutat universitària. L'antiga universitat, situada a la plaça del mateix nom, havia quedat petita i es reservà una àmplia zona de la Diagonal per a construir-hi la nova zona univer-

sitària. Un dels primers edificis del nou recinte, i un dels més bells, va ser la Facultat de Dret, construïda entre 1958 i 1959, segons el disseny dels arquitectes Giráldez, López i Subias, que s'identificava amb el llenguatge de l'arquitectura moderna de l'International Style, i que, alhora, era hereu d'aquella arquitectura innovadora posada en pràctica durant la II República.

La universitat, durant la dècada dels anys cinquanta, no era un espai freqüentat per dones. La seva presència era minoritària a les aules. El model de feminitat del moment no les imaginava en espais universitaris i, encara menys, exercint una professió. En algunes facultats, fins i tot, no hi havia ni una sola alumna. En la dècada dels seixanta només dues dones s'havien matriculat a la Facultat d'Enginyeria.

Actualment el nombre de noies matriculades a les universitats catalanes és superior al de nois; però en algunes carreres encara són minoritàries. Hi ha una assignació cultural dels aprenentatges, hi ha una sexualització dels estudis i de la posterior professionalització que desincentiva la incorporació de dones a carreres de caràcter tècnic.

Durant el curs 2004-2005 a les universitats catalanes es van titular d'infermeria 1.237 dones i només 179 homes. Pel que fa a mestres especialitzats en educació infantil, 7.380 dones i només 15 homes, i en medicina, 465 dones i 169 homes. En canvi, la presència de dones en enginyeria de telecomunicacions és minoritària: 61 dones i 347 homes. (*Catalunya Dones*)

Des de 1960 i fins a 1975 es produeix a les Corts el que ha estat qualificat d'explosió demogràfica, que afectà no tan sols el districte, sinó també el conjunt de la ciutat. Un creixement en gran part del segment de població jove, en edat laboral i fecunda que, de retruc, afavorí l'increment de la producció industrial, del sector de serveis i també de la natalitat.

Les procedències eren diverses. Població que arribava emigrada d'altres comarques catalanes, d'altres zones peninsulars, d'altres països europeus, fins i tot d'altres continents. En la gran majoria de casos l'objectiu prioritari era millorar les expectatives vitals. Amb tot, però, també hi hagué migració política que va ser important en els anys de la postguerra. Era més fàcil passar desapercebuda a ciutat que no pas en una població petita.

La Vanguardia del 26 d'agost de 2009 publicava un article amb el títol "Mujer, trabajadora, ilegal". L'articulista escrivia: «Adela se fue y dejó atrás, en Bolivia, a su marido y a sus dos hijos. El dinero no daba para más y decidió emprender su propio camino hacia España para sustentar económicamente a su familia. El de Adela es sólo uno de los casos de mujeres que deciden desplazarse a otro país con un proyecto propio para enviar dinero a casa y, posteriormente, reunir a toda la familia en el país de acogida». Coincidint amb l'articulista, l'estratègia desenvolupada per Adela ha estat compartida amb altres dones migrades de la mateixa generació i amb la de generacions anteriors.

Maxi dona menjar a les gallines a Burgos, 1925. A partir de 1942 es va traslladar a Catalunya. Procedència: família Weikert-Garcia.

L'articulista continua: «Años atrás, esta era una función que recaía sobre todo en el hombre de la casa». I, en aquest punt, l'articulista repeteix un tòpic, que ha volgut veure l'emigració com un fenomen masculí. Cal fer, només una mica de memòria per recordar que allà els anys setanta l'emigració de procedència filipina era gairebé un fenomen exclusivament femení. Primer van arribar elles, dones que tenien un nivell de formació elevat i que van entrar a treballar en feines domèstiques; després, quan ja havien aconseguit reunir recursos i estabilitat, optaren per tornar al seu país d'origen o bé per portar la família a Barcelona. Anys abans, en el cas de l'emigració de procedència catalana i peninsular, l'emigració femenina procedent d'algunes comunitats peninsulars era superior a la masculina, com desvelà Clara Parramon en el seu estudi sobre les migracions a l'Hospitalet.

No és solament que han canviat la fesomia i el paisatge humà de les Corts al llarg dels anys. També s'han transformat els usos de l'espai, entre d'altres, els carrers. Els carrers servien per a alguna cosa més que per a transitar-hi i perquè hi circulessin vehicles. Durant els anys cinquanta, es podia patinar, passejar, jugar, cosir, berenar... a la majoria dels carrers de les Corts.

A partir dels anys seixanta un nou model de ciutat donà prioritat a la mobilitat sobre l'estar. Desplaçar-se amb rapidesa, i com més ràpid millor, es convertí en el *desideratum*. No n'és aliè el fet que la fàbrica de cotxes Seat, amb patent de Fiat, s'instal·lés a la Zona Franca, el 1950. I que la mateixa Fiat ho fes a les Corts. El vehicle privat desplaçà els tramvies, que progressivament anaven desapareixent de la ciutat. La xarxa de transport públic, tant el de superfície com el soterrat, era clarament insuficient per a atendre la necessitat de la població, que cada dia veia com els espais de treball s'allunyaven més de l'espai residencial. A fi de facilitar la circulació dels vehicles una part del territori de

Avis, pare, mare, tietes, oncle i cosines i cosins cullen cireres a Sant Feliu de Codines el 1936. Procedència: Carme Maggi.

les Corts s'esventrà, s'esquarterà, amb la construcció de vies ràpides de circulació. Els vianants van ser desplaçats als marges del carrer; a les voreres... Ara, sopar, jugar o patinar a la via pública era impossible i aquestes activitats van anar quedant recloses o bé a l'espai domèstic o bé en petites illes, escadusseres, molt escadusseres en el territori urbà.

«L'edifici de l'esquerra era l'hostal del Brinco, conegut com el Bochinché. Hi servien vermut

molt bons i sempre era molt concorregut. També venia vi a granel. Al costat hi havia una vaqueria, on es veien les vaques, la llet de les quals venia la senyora Luisa, una càntabra de bon cor, forta i que coneixia tot el barri, ja que tothom anava a la seva vaqueria a comprar el petricó de llet, i també el plat de nata del diumenge. Més amunt del carrer de les Corts hi havia una botiga de queviures, Can Sunyer, que venia sardines en oli en llauna grossa, i una hi comprava el menjar o quatre coses per a l'ama-

Josep Escoda, Rosita Escoda Blasco, Joan Blasco i Mercè Escoda veremen a Torroja del Priorat, Tarragona, el 29 de setembre de 1958. Fotografia: Enric Alabart Alabart (arxiu particular de Mercè Alabart).

nida. Venien sabó a l'engròs, corda, oli i una mortadella que es comprava en rodanxes, perquè els diners eren escassos el 1950. El local el regentaven unes germanes de caràcter, anomenades Ramona i Maria. Eren unes dones sàvies: s'escoltaven els problemes de totes les mestresses de casa dels voltants i a totes donaven bons consells.»

Text: Maria Teresa Sánchez.

Amb el creixement de la urbanització s'imposà un nou model de ciutat on el vehicle passava a tenir la centralitat del carrer i es construïen vies ràpides que esquarteraven el territori. Anys a venir aquell model de ciutat que prioritzava la circulació ràpida en vehicle privat en detriment d'altres usos de l'espai públic i, en concret, del carrer, s'acabaria posant en qüestió; però aquest tema el tractarem més endavant.

Magda, Anna Maria i Elisenda Vendrell Serra a la Ronda del Mig l'any 1972. Fotografia: Anna Maria Serra Estragués (arxiu particular de la llibreria Vendrell).

Maria Teresa Sánchez patina al carrer de Masferrer on fa cantonada amb el de les Corts. Fotografia: J. Sánchez (arxiu particular de Maria Teresa Sánchez).

Els treballs i els seus espais

Fotografia de Rosa Sans Sentís, àvia de Rosa i Beatriu Alabart Blasco, realitzada el 17 de maig de 1914. Fotografia: Ramon Alabart Sans (arxiu particular de Maria Glòria Biosca Alabart).

L'espai domèstic

Mares, àvies i sovint tietes o germanes grans han tingut cura de les criatures des de temps immemorials. Aquestes relacions s'han establert principalment a l'espai domèstic, però no exclusivament.

En aquesta bella imatge, de 1914, dues nenes juguen sota l'atenció de l'àvia que, alhora, fa ganxet o mitja -no ho podem precisar-, totes tres assegudes davant el balcó que dóna al carrer, amb els batents oberts. Totes tres han abandonat el que feien per mirar directament la càmera, darrere la qual hi ha el pare de les criatures.

On és la mare? Probablement feinejant. O bé ha anat a comprar, o bé està desant allò que ha comprat, o bé està cuinant, o bé fa els llits, o bé frega el terra, o bé... una munió d'activitats -hi ha qui les ha comptabilitzat i li n'ha sortit una llarga, llarguíssima llista de més de 125. Aquesta llarguíssima corrua d'activitats relacionades amb el treball domèstic, realitzades històricament per les dones, és a la base de la pervivència del grup familiar; i ha estat i és absolutament im-prescindible per a la subsistència de la societat. Aquestes activitats, però, han estat invisibilitzades socialment i no se'ls ha donat cap valor; malgrat que sense elles cap societat hauria pogut subsistir ni pot subsistir.

Donar la vida i mantenir-la ha estat una ocupació de dones, i ha estat una de les imprescindibles contribucions de les dones a l'esdevenir de la societat. Amb tot, però, no ha estat l'única, ni de bon tros, però sense aquesta i sense elles, la continuïtat de la vida al planeta hauria estat insostenible, tal com ja hem dit. I ho repetim perquè la història, l'economia, els discursos i narracions sobre el passat, encara avui dia tendeixen a negligir, a ignorar qui dóna vida i la manté: oblida els subjectes, les dones, i les accions que duen a terme.

La imatge és d'una bellesa extraordinària. Bellesa del gest, de la mare que situa el seu tors amb una certa inclinació per atansar el mugró a la boca de la seva criatura, que alhora, s'aferra al pit i a la mà de la mare. Bellesa de la mà de la mare que acull la criatura per l'esquena, i placidesa de la mà distesa d'una altra

Carme Avilés mama de la seva mare Carme Labari Urdánoz a la casa del carrer Sant Roc del barri d'Hostafranes, 1950. Procedència: Carme Avilés.

dona, que reposa en un gest de confiança sobre les cames de la dona que l'alleta. Aquesta imatge dona llum a activitats, escenaris, sensacions, sentiments, a experiències compartides per les dones i les seves criatures.

Dèiem fa poques ratlles que mares, tietes, veïnes i àvies havien tingut cura de les criatures des de temps immemorials i en la fotografia que ens acompanya la Consol Collado escriu:

«Encara que sembla que s'ha inventat ara, no és així. Les iaies ja exercien com a tals l'any 1950, i aquí en tenim un exemple: la Consol Collado juga amb la seva àvia Carmen quan vivia al carrer de Sugranyes, de Sants. La seva mare, la Consol, i el seu pare, el Miquel, treballaven, i l'àvia havia de tenir cura d'ella, perquè no podia quedar-se soleta. En aquell temps, tampoc és que n'hi hagués gaires, de guarderies (ni públiques ni privades), enlloc; i les que hi havia no estaven a l'abast de tothom. Els pares havien de començar a demanar l'ajut dels avis, gene-

La Maria cuida de la seva néta Consol Collado mentre la mare i el pare de la nena són a la feina. Fotografia: M. Folerà (arxiu particular de Consol Collado).

ralment les àvies, perquè cuidessin els infants que al cap i a la fi eren els seus néts.»

Però no sempre la maternitat, tant biològica com cultural, ha estat una decisió lliure de les dones.

A les Corts, des del 1887, s'instal·là la Casa de Maternitat i Expòsits. Primer, es traslladaren des de l'antiga ubicació al carrer Ramalleres de Barcelona, tal com ja hem dit en el capítol anterior, les criatures desmamades. A partir de 1891, després d'acabades les obres del pavelló de Lactància, nenes i nens lactants i, des del dia 1 de maig de 1896 les embarassades. Entre aquesta darrera data i fins al 1953 van parir a la maternitat 32.238 dones.

Un dels motius de la creació de la Casa de Maternitat i Expòsits, va ser, i així consta a les

memòries de la institució, evitar els infanticidis, segons paraules textuais de J. P. R., que apareixen al número 12 de la revista de la Diputació de Barcelona *San Jorge*, el mes d'octubre de 1953.

Molts anys abans, en el segle anterior, l'escriptora Caterina Albert, més coneguda per Víctor Català, havia escrit el monòleg *La Infanticida*, el 1888. El títol ja és prou explícit: una dona que mata la seva criatura tot just després d'haver-la parida.

L'obra es desenvolupa com un monòleg on la protagonista, la Nela, parla des d'un manicomi. Caterina Albert ens descriu la Nela: «És jove, està esgrogueïda i té l'esguard extraviat, de boja». La Nela, ens aclareix l'autora, no és un ésser pervers: obra no per la seva lliure voluntat, sinó empesa per les circumstàncies. I aquestes circumstàncies que empenyen la Nela a l'infanticidi són el que interessa explicar a Caterina Albert. Què i qui hi ha a l'entorn social que condiona, que empeny una dona a matar la seva criatura? L'amenaça del pare: «el dia que m'afrontis i rebaixis». La primera transgressió és la d'afrontar la llei del pare, moltes vegades no explícita però contundent, gravada en el cos de cada dona. La dona ha d'oïr i acceptar els desitjos, les voluntats dels altres. Ha de seguir el model de feminitat que s'espera d'ella. L'altra paraula, *rebaixar*, se sobreentén que fa referència a l'honor: L'honorabilitat masculina, del pare, el marit o el germà passa pel control de la sexualitat i de la maternitat de les dones. Nela, segons el model de feminitat de l'època que es vol imposar a les dones, transgredeix la llei i l'honorabilitat del mascle, en aquest cas el seu pare, i la transgredeix tenint relacions sexuals amb un home que no és de la seva classe, fora de la institució matrimonial, a conseqüència de les quals queda prenyada.

La gestació la porta en total secret i utilitza tots els mitjans de què disposa per a desprendre's del fetus:

«No hi va valer estrene'm la cotilla fins a gitar i tot sang per la boca; no hi va valer clavar-me garrotades... No hi ha remei!... Tot se sabia.»

La maternitat, doncs, no sempre era una elecció lliure de les dones. Algunes optaren, com la Nela de Caterina Albert, per l'infanticidi, d'altres, més anònimes, li seguirien les passes. La Nela és la construcció literària d'una experiència femenina i l'agudesia de Caterina Albert va ser la de donar veu a les infanticides, a través de la Nela, convertint la seva narració en una denúncia de les causes, dels valors socials a l'època, que impel·lien les dones a la dita pràctica i que ignoraven el desig de les dones de ser mares o de no ser-ne.

D'altres dones optaren per abandonar les criatures en institucions públiques, com ara la Maternitat, bé perquè la maternitat fora de la institució matrimonial era inacceptable socialment, bé perquè no tenien recursos per a mantenir les seves criatures. La institució, que amb el pas dels anys anà ampliant els pavellons, construï el 1927 el pavelló de mares solteres, que acollia les dones sense home perquè poguessin parir en un espai de reclusió, aïllades de la societat que no reconeixia en cap cas la maternitat fora del matrimoni, tal com ja hem dit.

El model de feminitat a mitjan segle XIX és el de la domesticitat. Matrimoni i maternitat eren les úniques alternatives vitals per a les dones. No hi havia cap altre escenari per on poguessin transcórrer les vides de les dones del comú -a excepció de les monges, per a les quals es reservà una altra clausura: la del convent-, segons les mentalitats benpensants, segons tots els discursos, ocupats a dissenyar un nou model de dona per a la nova societat de l'època; això sí, sense el concurs de les mateixes dones.

De les maneres amb què la societat penalitzava les dones que s'oposaven al discurs de la

domesticitat, n'hem tingut mostres en algunes de les històries clíniques dels manicomis. Regirant les de l'Institut Frenopàtic, perfectament conservades a l'Arxiu Municipal del Districte de les Corts, trobem que la primera inscripció que en dona notícia és de 1864 i fa referència a una dona de cinquanta-cinc anys, soltera, resident a Figueres. Enmig d'un seguit d'anotacions, n'hi ha una que ens crida l'atenció:

«Quins fenòmens van donar a conèixer l'alienació mental? Trastorn d'idees en general.»

Tot i la poca precisió de l'anotació anterior, la resposta a una altra pregunta és reveladora:

«Quines han estat les passions més dominants del malalt? Viure amb independència.»

La passió per viure amb independència, fora de tot cànon que encotilla vides -recordem que és una dona adulta de cinquanta-cinc anys, soltera- és considerada durant el segle XIX, fins i tot pels equips mèdics, com a demència, i les dones són tractades com malaltes mentals.

La bogeria s'entenia com un desordre i les dones que no acceptaven el model de feminitat que els era imposat podien ser titllades de "desordenades", agents desestabilitzadors del règim social, i, per tant, boges. És l'argument "científic" per a recloure-les en espais lluny de l'activitat social (Ventura 2007: 57).

Corprèn veure vides senceres de dones passades al frenopàtic i més quan en llegim les causes. Una noia, el 1866, és tancada al frenopàtic amb 22 anys i s'hi estarà fins al dia de la seva mort, el 1922. També és soltera. Arriba al frenopàtic després d'haver estat ingressada un any al manicomi de Sant Boi. La causa que es creu que ha provocat la malaltia: «l'amor i la violació». La simptomatologia: «profereix expressions indecents i fa accions irregulars».

La violència exercida contra les dones també era molt present a la ciutat del segle XIX i afectà de manera radical les seves vides.

Un frenopàtic, el frenopàtic de les Corts, creava beneficis. El 1885 per exemple van rebre uns ingressos de 45.690 pessetes i van tenir 22.828 pessetes de despeses. Dels guanys, 22.861 pessetes van ser beneficis repartits a la societat gestora.

Al principi del segle XX la feminitat era considerada una malaltia: les funcions femenines eren patològiques; la menstruació, una font permanent de trastorns. Es difonien les teories que parlaven que el retorn de la regla, tot i que no causés psicosis aguda, mensualment provocava un quadre de trastorns intel·lectuals i morals que es manifestaven en una tendència a la loquacitat, al neguit i a la susceptibilitat, així com a accessos de còlera, als capricis o, tot just el contrari, a una depressió que es manifestava amb indiferència o apatia. Alhora, l'absència de la menstruació també era patològica. Amb regla o sense regla les dones érem vistes com un problema mèdic.

La medicina del tombant de segle va reduir el cos de les dones als òrgans reproductors -úter i ovaris-, sempre fonts de malaltia però també fonts de sexualitat i de reproducció de l'espècie. Era aquesta funció, la reproductiva, la que s'havia de cultivar: El desig sexual no era propi de dones i fins i tot podia ser perjudicial per a la reproducció.

L'obsessió per problematitzar el cos i la sexualitat de les dones va arribar a un punt tal que van sorgir veus dissonants, com ara la del metge Fernández Santos (1914: 179):

«Actualment, no havent-hi cap altra excepció que la de Freud i els seus sequaços, aferrats a la seva doctrina del panerotisme, els autors rebutgen unànimement la falsa acusació de las-

cívica que durant tants segles ha pesat sobre les histèriques.»

L'autor continuava afirmant taxativament i sense cap restricció que no havia trobat cap connexió entre histèria i exaltació de l'instint sexual, sinó de «demència precoç, episodis lleus de bogeria maniacodepressiva o de perversions sexuals, expressió d'un profund estat degeneratiu» (Fernández 1914: 178). El desig sexual de les dones es tipificava com a perversió sexual. I el mateix autor explicita que en la majoria d'histèriques que havia tractat la manifestació era justament la contrària, la frigidesa, sovint absoluta, que precisament «és sovint causa de conflictes conjugals, ja que a les malaltes els repugna de tal manera la cohabitació que es neguen a fer vida en comú amb el marit», és a dir, es negaven a mantenir-hi relacions sexuals, diguem-ho clarament (Fernández 1914: 179).

Diverses feministes nord-americanes de final del segle XIX, com la metgessa Elizabeth Garrett Anderson, manifestaren que la «invalidesa femenina» era molt exagerada pel cos mèdic i que les funcions biològiques de les dones no eren tan debilitadores. La sufragista Mary Livermore denuncià la monstrosos hipòtesis que la dona era una invàlida per naturalesa, i Mary Putnam, també metgessa, es clamava el 1895 que la major atenció donada a les dones només es feia en el nou paper de pacients lucratives, és a dir, amb recursos econòmics per a pagar cures en clíniques i sanatoris privats (Ehrenreich i Deirdre 1990).

Hi ha notícies d'extirpacions de clítoris a tot l'occident fins al 1948, si més no als Estats Units. Fins i tot hi havia defensors de l'ovariotomia - l'extirpació de l'ovari - per a aconseguir una dona més dòcil, ordenada, treballadora i neta.

Hi ha la idea del cos femení com a camp de batalla entre l'úter i el cervell. I hi ha, per tant,

dos enfocaments terapèutics: intervenir en l'àrea reproductora extraient òrgans "malalts", o intervenir sobre el cervell amb l'aïllament total i la privació sensorial: cervell desocupat.

Idees, percepcions i discursos amb el pas dels anys es transformen. Del canvi operat en les mentalitats pel que fa a la maternitat, i de les millores de l'atenció a la Casa de Maternitat, en dona compte una viatgera il·lustre: Emma Goldman, l'anarquista teòrica nord-americana. Va visitar la institució i les seves opinions van ser recollides per un diari de la ciutat, que transcriu Sara Berenguer (1988: 42):

«La Casa de Maternitat de Barcelona: la notable escriptora Emma Goldman declara que era, en el seu gènere, el més perfecte que havia vist a Europa. Formes noves, reveladores d'un esperit nou, més racional i més humà, donen aquesta categoria d'exemplar a un establiment que l'estil mongívol feia abans odiós; i bona part del mèrit és d'Àurea Cuadrado, directora de la Casa Maternitat de Barcelona.»

Tot just esclata la Guerra Civil i Àurea Cuadrado és nomenada directora de la Casa de Maternitat, concretament el 5 d'agost de 1936. Un dels seus objectius era potenciar la maternitat conscient, i declarava a la revista *Mujeres Libres*: «Hem creat la nostra escola [Maternitat Conscient] perquè la mare comenci a posar-se en condicions de col·laborar amb la nostra obra, no solament alletant el fill, sinó intervenint eficaçment en el procés d'educar-lo». A l'escola també s'ensenyava puericultura i es difonien mitjans per a controlar els embarassos amb la divulgació d'«un concepte eugènic que controli conscientment tot el procés de desigs i relacions».

En aquell període de la Guerra Civil la Maternitat va ser un dels pocs centres públics de la ciutat on es practicaven avortaments a partir de desembre del 1936, quan la Generalitat va

aprovar el Decret d'Interrupció Artificial de l'Embaràs, que regulava l'avortament i n'autoritzava la pràctica en hospitals, clíniques i institucions sanitàries que pertanyien a la Generalitat de Catalunya, sense cap altre condicionant que la voluntat de les dones a interrompre el seu embaràs.

La guerra, però, trastocà el ritme de la vida quotidiana. Subsistir es convertí en la prioritat bàsica dels habitants de la ciutat. Subsistir malgrat els bombardejos aeris, gairebé diaris, que convertiren la població civil en l'objectiu deliberat dels atacs de l'aviació. Subsistir malgrat la falta de menjar, de medicines, d'aigua. Cues, immenses cues des de les quatre de la matinal, per a aconseguir un poc de pa i el desesper de no sortir-se'n. Una periodista explicava que durant la guerra del Líban havien mort més civils a les cues dels forns que soldats. Civils que eren majoritàriament dones, dones que també moriren fent cues a Barcelona per aconseguir els aliments bàsics.

«Avui torna a haver-hi patates a les places. Jo hi vaig; faltó a l'escola molt sovint. Després d'esperar-me molt a una cua, haig de començar-ne una altra, perquè a la parada on era primer avui no li toquen patates. Hi ha grans disputes. Fins i tot cops. Temo que a la parada que sóc ara tampoc li toquin patates, ja que passa l'estona i no n'hi duen.

Veig grans corredisses, les cues es desfan, la gent corre cap a les escales...

-Sirenes! Bombardeig! Alarma! Avions! -va cridant la gent.

[...]

Després de molt esperar obtinc les patates. Arribo a casa amb un gran cansament, i amb un gran mal de peus. Però el més trist: amb molta gana.

És trist, perquè quin sopar!

De primer plat enciam amanit; de segon enciam bullit i de tercer la mitja llesca de pa,

que cadascú pot menjar-se, untada amb "oli blanc" (que diu la Neus), o sigui, aigua, i una mica de sucre per sobre, perquè ens en queda molt poc.

Amb quina gana quedo!»
(Martorell 2008: 97-98)

Les mateixes cues, un cop acabada la Guerra Civil i després d'un brevíssim parèntesi de dies, es perllongaren anys i anys. Aquest és el testimoni de Genoveva Torres Pallarès:

«Tinc ja molts anys, però recordo les nits que feia cua juntament amb moltes dones i algun home de tant en tant, recolzada contra la paret de Can Deu per no passar fred, que era molt a l'hivern, tapades totes fins al cap i embolcallades amb mantes.

La cua per al pa era del tot sense seguretat que te'n toqués: si t'arribava el torn de vegades ja no n'hi havia. Quan te'n donaven era el que diríem un "xusco" [pa de munició], negre i prou. Mai no hi havia prou pa.

Jo no tenia més que una cartilla, no sé si d'altres famílies en tenien una per persona. La nostra era per a tots nosaltres: matrimoni, dos nens petits i la iaia.

Al meu marit el van fer fora de la feina per "roig". Era agent d'assegurances i no el volia cap companyia, potser també per por de les represàlies que podrien tenir.

La Carmeta mentre cuina.
Fotografia: Maria Victòria Garcia (arxiu particular de la família Weikert-Garcia).

Genoveva Torres Pallarès, a la cuina del carrer de Gandesa amb un aparell de cuina de gas, 1953-54. Procedència: Genoveva Torres.

Carme Labari esbandeix la roba al rentador de casa seva. En primer terme, la rentadora elèctrica. Procedència: Carme Avilés Labari.

Durant els tres anys que no va poder treballar enlloc anàvem amb un carretó al Born per la Diagonal, que era de terra, a veure què hi podíem trobar o canviar.

Gana, gana, el que se'n diu gana, no en vam passar; necessitat sí. En aquella època per Barcelona i per les Corts no hi havia ni gats ni coloms: van desaparèixer.»

Moltes de les activitats que comporta mantenir la vida quotidiana es desenvolupen a l'espai domèstic i, dins d'aquest, la cuina es converteix en l'espai central, el motor.

Les cuines han estat assignades a les dones, com a responsables de rentar, cuinar, emmagatzemar; amb la funció de preparar, elaborar i conservar els aliments destinats al consum del col·lectiu familiar.

Les cuines ens parlen d'espais i de la manera com han evolucionat, però també de tecnologies i d'energies: la del carbó, la del gas i l'elèctrica. I sobretot hi ha un subjecte, dona, i unes activitats que impliquen posar en pràctica uns sabers que han estat transmesos de generació en generació de dones.

Hi ha poques imatges de cuines, encara menys de dones a la cuina en els arxius públics, fins i tot en arxius privats. Amb tot, gràcies a la recerca del grup de dones que han participat en l'elaboració d'aquest llibre ens hem entossudat a trobar-les i, finalment, han aparegut.

Les cuines s'han anat mecanitzant a mesura que els sistemes de producció ho feien. La mecanització de l'espai domèstic ha anat en paral·lel a la mecanització de la producció. Els motors elèctrics, utilitzats a les indústries, van ser la base dels petits motors elèctrics que, amb posterioritat, van ser utilitzats per a la fabricació d'electrodomèstics.

Les neveres van ser un dels primers electrodomèstics. Abans dels anys trenta eren una

Neus Oller estén la roba a la galeria de la cuina de casa, 1975. Fotografia: Antoni Molina (arxiu particular de la família Molina-Oller).

excepció; només en tenien els habitatges de les famílies amb més recursos econòmics. Després, a partir dels anys cinquanta i d'una manera molt especial a partir dels seixanta, se'n va generalitzar l'ús, fet que suposà un estalvi de temps, ja que abans calia anar a comprar el gel diàriament i carretejar-lo.

A les neveres les seguien les rentadores elèctriques que, en un primer moment, només realitzaven una part del procés, rentar la roba; però ni l'esbandien ni la centrifugaven. Aquestes dues activitats encara s'havien de fer a mà. En la imatge adjunta, Carme Labari, un cop rentada la roba, l'esbandeix al safareig de casa seva. La cuina es transformava, i no tan sols per les noves fonts energètiques i els electrodomèstics;

també ho feia amb relació a l'espai. La cuina constituïa en els habitatges preindustrials el nucli vertebrador de l'espai domèstic a partir del qual s'organitzaven les altres dependències i per la generositat de les seves dimensions permetia reunir diverses persones fent activitats diverses en el mateix espai. Però a partir de la revolució industrial experimentà un procés que tendí, en primer lloc, a desplaçar-la del centre de la llar a un racó i a convertir-la en un atzucac, i en segon lloc, a empètitir-ne les dimensions. Les cuines, en els anys seixanta, són una mena de tub, de poc més d'un metre i mig d'amplada, que permet que només una sola persona feinegi en aquell espai.

«Aquí tenim una mestressa de casa ocupada en una de les tasques pròpies d'aquest ofici: està preparant el sopar de la família. Quantes vegades al cap del dia fa aquests mateixos moviments? Esmorzars, dinars, berenars, sopars, etc... Moltes! Per què ens entossudim a dir que ser mestressa de casa no és una feina? Per què ens sembla que ja ve donat pel fet de ser dona? Per què han de ser les dones, mares, filles, àvies, les que hagin de tenir cura, quasi per obligació, de fills, pares, néts i també del marit, i a més a més de la llar?

S'ha escrit i dit molt sobre això; però s'ha solucionat ben poc. Es va guanyant terreny; però pas a pas, a poc a poc.

És cert que hi ha homes que cuinen (a casa s'entén), i ho fan prou bé; també n'hi ha que cuiden de les criatures, però encara són pocs. De les feines i la cura de la llar, com rentar, fregar, planxar, etc., en una paraula "fer dissabte", val més no parlar-ne.

Ho aconseguirem les dones? Espero que sí. Som molt pertinaces.»

Corroborant el text de Consol Collado, les xifres següents ens detallen que l'any 2003, per a un dia no festiu, el temps dedicat a activitats

Teresita a la cuina de casa seva. Procedència: Teresita.

Dolors Gómez renta els plats a la cuina de casa seva, als anys vuitanta. Fotografia: Toni Pallarès (arxiu particular de Dolores Gómez).

Consolín, ja Consol, a la cuina de casa seva, l'any 2009. Fotografia: Manel Hidalgo (arxiu particular de Consol Collado).

culinàries de les dones era com a mitjana d'1 hora i 48 minuts; en canvi, els homes, només hi destinaven 50 minuts. Si parlem del manteniment de la llar, les dones hi dedicaven 1 hora i vint minuts i els homes 51 minuts. Pel que fa a confecció i manteniment de la roba, els desequilibris s'accentuaven, ja que les dones hi destinaven 1 hora i 18 minuts i els homes només 38 minuts. Amb tot això, les xifres que acabem de donar són una mitjana i també inclouen persones que viuen soles o en col·lectius familiars

diversos. Per tant, si només analitzéssim els usos dels temps de les dones que viuen en parella amb criatures al seu càrrec, probablement la desproporció entre les hores que les dones destinen a les activitats esmentades encara s'incrementaria molt més.

Totes aquestes feines, malgrat que els estudis econòmics en general no les tenen en compte, generen riquesa i han contribuït i contribueixen al benestar de la població.

L'espai de treball remunerat

Les nombroses instal·lacions sanitàries a les Corts, des de la segona meitat del segle XIX, Maternitat, Frenopàtic i hospitals, requerien la dedicació de persones amb especialitats diverses per a realitzar la multiplicitat de treballs necessaris per al seu bon funcionament, com ara rentar la roba, cuinar, netejar, tenir cura de

les persones, alletar criatures i ajudar a parir. Aquests treballs van ser desenvolupats majoritàriament per dones. Així doncs, pel territori de les Corts circularen bugaderes i cuineres, netejadores i infermeres, dides i llevadores, entre d'altres oficis que, des d'un bon principi, van ser exercits per dones.

La imatge amb què obrim aquest capítol ens mostra un grup de dones, d'edat diversa, que treballaven com a bugaderes a l'hospital de

Bugaderes de l'hospital de Sant Joan de Déu. A la dreta, Concepció Ballester. Procedència: donació de Conxa Pérez (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

Bugaderes als safareigs de la Casa de Maternitat. Fotografia: Josep Brangulí (Arxiu Nacional de Catalunya).

Sant Joan de Déu. Situades davant la paret de l'hospital, palplantades davant la càmera, amb els estris de treball a la mà, la mirada de totes és directa a la càmera, i posen el seu cos amb orgull. La dona de la dreta és Concepció Ballester. Però no ens ha quedat constància dels noms de les altres dones del grup. La imatge, que ara es troba a l'arxiu del districte, va ser rescatada i cedida per Conxa Pérez, néta de Concepció Ballester, membre de l'associació Dones del 36 i fundadora de l'ateneu llibertari Agrupación Humanidad.

Probablement totes aquestes dones eren veïnes del barri; és a dir, vivien a prop o relativament a prop del seu lloc de treball -com ara

Concepció Ballester, que vivia al carrer de Montnegre-, i de bon matí travessaven camps i carrers de camí cap a la feina, en trajectes més o menys llargs. La caminada a voltes es feia en solitari, a voltes, acompanyades d'altres companyes de feina que compartien el recorregut. El trajecte podia convertir-se en un temps propi, fins i tot agradable en alguns trams. Sara Berenguer (1988: 50-51) ens ha deixat constància de les seves caminades matinals camí de la feina:

«La jornada començava amb la llarga caminada camp a través i per les casetes anomenades "Colònia Castells", dels jardinetes de les quals exhalaven el perfum de les plantes i les flors

Dones a la cuina de la Casa de Maternitat, 1903. Fotografia: Frederic Ballell (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).

que els adornaven i l'olor fresca que tenia el passatge, regat i escombrat pels veïns.»

Abans de començar a caminar, si tenien responsabilitats familiars, probablement havien deixat el dinar preparat, les criatures "col·locades" amb alguna persona que se'n pogués fer càrrec, les més petites i, les més grans, amb una mica de sort, podien anar a escola. Això si no era que havien de cuidar germanes i germans petits mentre la mare era a la feina i no hi havia cap altra persona adulta que en pogués tenir cura.

Si en la imatge anterior ens havíem quedat a la façana, ara podem observar les bugaderes de la Casa de Maternitat, en el seu lloc de treball,

en una nau il·luminada per la claror natural a través de les obertures, de les finestres, i podem veure la disposició dels safarejos i dels enginyers mecànics que imaginem que són assecadores de roba. La dona de la dreta, la que mira directament a càmera, renta el que podrien ser unes mitges. Les altres probablement esbandeixen la roba. Al fons, dues dones treuen la roba de l'assecadora i la pleguen; però l'home no podem distingir ben bé el que fa: tragina la roba?

Pocs metres més enllà de la bugaderia, en la mateixa institució de la Casa de Maternitat, hi havia la cuina, i també eren dones les que preparaven el menjar, en aquest cas, supervisades per la monja. Les dones podien ser externes o

bé dones joves, mares, acollides a la mateixa casa: havien de treballar-hi per a cobrir les despeses de la seva estada.

La participació de les dones en tot allò que fa referència a l'alimentació ha estat una constant al llarg de la història, tant en l'elaboració i transformació dels aliments per a consum del grup familiar com per al consum aliè. Aquest coneixement ancestral dels productes, de les tècniques de transformació i conservació, transmès de generació en generació de dones, adaptat als productes locals i a les estacions, ha desenvolupat uns sabers que són a la base de la subsistència quotidiana. Temps a venir, quan el procés d'industrialització entraria també en el sector alimentari, les dones hi ocuparien també la majoria dels llocs de treballs relacionats amb el procés de fabricació. Una de les indústries alimentàries instal·lada a les Corts, La Alimenticia Española, estava situada al número 17 del carrer del Remei i es

Un grup de dones treballa a l'empresa La Alimenticia Española, S.A. Imatge publicada a la revista *Barcelona Artística e Industrial*, 1916.

: Pastas y demás : productos alimenticios **La Alimenticia Española, S. A.**

EXPORTACIÓN
REMEDIO, 17
 Teléfono 6367
BARCELONA

La Alimenticia Española, S. A. que tiene establecida su fábrica en la calle Remedio, 17 de las Corts donde se funden, lleva consigo el sello de la laboriosidad y escrupulosidad en la elaboración de sus producciones, y no reparando en sacrificios, a puesto todos los medios a su alcance para dotar a la misma de la maquinaria más perfecta, importada de Italia, nación que hasta hace poco, no tenía la supremacía en la fabricación de pastas alimenticias.

Sus pastas resultan de un buen escujo paladar no solamente por la buena calidad de las primeras materias que se emplean para la fabricación, sino que también por los adelantos en que cuenta esta Sociedad para la perfecta y rápida secación de las mismas.

Los Canallones y El Pavo Real que constituyen una de sus especialidades, han obtenido tal aceptación por parte del público, que han destronado de nuestro país a los productores similares de las más renombradas marcas extranjeras.

También se imponen en todas las comidas sus exquisitos tortel·linis y raviolis catalanes.

Entre los escujidos producidos de que dispone la Sociedad, figurarán los de Juliana, Fragranza, Asociación, Alcazar, Arroz, Alcazar, Tapocas, Paris, Canallón, Pimentón, Harinas, Sémola, etc., etc., la mayoría de ellas elaboradas en la propia fábrica.

Con gusto anotamos que tan importante industria mundial hoy desenvuelve en España e impone y domina a las fábricas competidoras extranjeras.

1. Vista exterior de la Fábrica. — 2. Sala de maquinaria donde se elaboran las exquisitas pastas alimenticias y canallones «El Pavo Real». — 3. Una sala para el empaquetado de pastas, puris y tapocas. — 4. Uno de los aparatos secadores.

dedicava a la producció de pastes: canelons marca El Pavo Real, raviolis, tortel·linis, pastes bolonyeses, segons consta en un anunci publicitari de 1915. En imatges que es conserven de l'època veiem que la presència femenina a les naus industrials és aclaparadora.

D'aquests sabers i tècniques ancestrals relacionats amb la transformació dels aliments, en van sorgir els laboratoris químics. Com a precedent un nom propi, Maria d'Alexandria, el seu record es conserva avui dia a través d'una tècnica de cocció dels aliments: el bany maria. Aquesta Maria transferí, pels volts del segle IV abans de Crist a la ciutat d'Alexandria, els coneixements obtinguts a les cuines per crear la base dels primers laboratoris químics.

En un sentit diríem que pràcticament invers, la indústria Bra, instal·lada entre els números 308 i 310 de la Travessera de les Corts, que havia començat fabricant peces d'acer per a laboratoris, passà a fabricar parament de cuina d'acer inoxidable. Una de les seves peces més conegudes va ser l'olla de pressió, que es convertí en un estri habitual a moltes cuines. També fabricava cafeteres, peces decoratives. A les seves naus hi treballaven moltes dones del barri de les Corts i de Sants.

Sense abandonar el sector mecanicometal·lúrgic, relacionat amb la fabricació de productes per a la llar, no podem deixar d'esmentar la fàbrica Corberó, situada als números 44 i 46 del carrer de Gelabert i dedicada des de l'any 1942 a la fabricació de cuines de gas canalitzat i de gas butà, la qual posteriorment diversificà la seva producció amb escalfadors, plaques de cocció i frigorífics. Però abans ja havia fet aparició en el territori de les Corts una altra societat dedicada a la fabricació de cuines centrals, cuines domèstiques i caldereria. Ens referim a la societat Preckler, creada a Barcelona a la darrera del segle XIX i ins-

Personal de les Cristalleries Planell, 1923. Procedència: Teresa Pascual, proporcionada per Jaume Coll i Samsó (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

Maria Llorens i la seva germana, la Consol. L'autor de la imatge va ser el marit de Maria, el Bartomeu, que també era treballador xocolater a la CITA, 1958. Procedència: Consol Llorens.

tal·lada a les Corts a partir de 1920, concretament al número 305 del carrer de Viladomat, i que arribava fins a l'avinguda de Josep Tarradellas i al carrer de Londres (Tatjer i Vilanova 2002).

I encara una altra fàbrica, la Bru, que el 1934, amb el nom d'Electro Micra Bru havia creat la primera màquina de rentar elèctrica als tallers del carrer de Montnegre.

Els electrodomèstics fabricats a les Corts per mans de dones entraren en molts dels habitatges del districte, de la ciutat; primer de les classes altes i mitjanes, i després de les mateixes dones que els havien fabricat i de moltes altres més.

«Cap a l'any 1958 les dones ja formaven part activa, i molt, del món laboral d'aquest país. La foto ens mostra dues d'aquestes treballadores durant un recés a la seva feina. Pertanyen a l'empresa Victòria, com indica el rètol que duen a la bata; feien galetes, bombons i caramels, una dolça tasca. Aquesta empresa abans es deia Oliva, feia xocolates i caramels, també confits. Després seria coneguda com CITA (Compañía Industrial Transformadora del Azúcar) i era al número 160 del carrer del Vallespir, entre Evarist Arnús i Caballero. La plantilla la formaven homes i dones; aquestes eren més nombroses, un 65% aproximadament.

Els homes es dedicaven a les feines més feixugues com carretejar caixes, tant de matèries primeres per manufacturar com de productes ja acabats; pastaven les masses per a fer els bombons i els caramels, etc., i n'hi havia que, com els encarregats, només manaven. Les dones feien i decoraven els bombons, i els encaixaven; embolicaven els caramels, cosa que aleshores es feia a mà, i els posaven en bosses per fer-ne la distribució.

Quasi tot es feia manualment, per això calia molta mà d'obra, eren aproximadament 50 persones, de les quals prop de 35 eren dones.

La senyora Marina, a la porta de la botiga de la família Alabart, al número 39 del carrer del Pintor Tapiró del barri de les Corts. Mercè Alabart, amb nou anys i amb davantal, ja treballava a la botiga, 1953. Procedència: Mercè Alabart.

Tal com van anar passant els anys, la cosa es va esgavellar; perquè amb l'arribada de les màquines hi va haver menys necessitat de gent i molts es van quedar sense feina. Ara, avui dia, al lloc de la CITA hi tenim un col·legi dels germans maristes.»

A més de l'elaboració i la transformació dels aliments, d'una manera artesanal o industrial, les dones també van ser majoria, i encara ho són, en la venda dels productes alimentaris. Les parades d'alimentació i els mercats han estat espais freqüentats majoritàriament per dones, a una banda i l'altra de taulell. D'una banda, les venedores; de l'altra, les compradores.

Neus Oller, filla de carnissera, ens explica el següent: «La meua mare era carnissera i, a poc a poc, t'anaven introduint en l'ofici, primer portant els "ganxos" que estaven plens a la nevera o anant-los a recollir. També participaves en la neteja, després tornaves els canvis, penjaves el paper i, a poc a poc, aprenies a usar els diferents ganivets. Ara que ho penso era un procés

en què, a poc a poc, es transmetien tots els coneixements d'un ofici... Amb tot, però, no els va sortir bé... volia ser infermera!».

Anys abans, Sara Berenguer, també treballà en una carnisseria. Començà a treballar d'aprenenta en una parada del mercat del Ninot. Era el 1932 i ella tenia tretze anys. A més de donarnos una descripció detallada de les feines prèvies a despatxar, ens fa un relat viu de l'assetjament sexual que patí al lloc de treball i que va ser la causa de que deixés la feina:

«Abans que arribessin els amos havíem d'obrir la parada i preparar la mercaderia sobre el mostrador, balances, ganivets, etcètera, perquè quan comparegués la mestressa estigués tot a punt, a fi d'atendre la primera clienta que es presentés. Començàvem prenent les claus de la cambra frigorífica, que era a l'exterior del mercat -a la cantonada dels carrers Mallorca i Villarroel-, per anar a recollir en grans cistelles de vímet els trossos de carn de xai i anyell que no s'havien venut el dia abans i, pel cap baix, carregar la meitat d'un xai o bé un anyell petit. Com que no era possible carregar tot el pes d'un cop, solia fer uns quants viatges. A l'interior de la cambra, cada amo hi tenia una mena d'ar-

L'Aurora, la mestressa, la Consol, mare de la Consolín, la filla de l'Aurora i una de les dependentes de la parada d'ous i aviram del mercat de les Corts, el 1965. Fotografia: Reportatges Martí (arxiu particular de Consol Collado).

mari enreixat de fusta i ferro, que tots tancàvem amb clau. Així que teníem la mercaderia, havíem d'obrar amb diligència, perquè a dins el fred era intens. Un cop a fora de la cambra frigorífica es passava per un passadís llarg i estret, també refrigerat a fi que el continu obrir i tancar portes no alterés la temperatura. Hi havia un carnisser que sempre m'importunava. Em va sorprendre unes quantes vegades quan sortia, i em venia a trobar al passadís estret, amb una cistella a cada braç. Amb la brutalitat d'una bèstia salvatge venia cap a mi i em posava les mans sobre els pits. Era difícil debatre's contra aquella força bruta, carregada com anava amb les cistelles. Vaig intentar alguna vegada defensar-me mossegant-li els braços,

amb una fúria tan salvatge com la seva... Quan em vaig adonar que aquell "masclé" vigilava la meua arribada, procurava esperar que algú entrés a fi de sortir al mateix temps i escapar de l'assetjament d'aquell animal... Això fou motiu per dir-li a la mestressa que ja no tornaria... De manera que el comportament d'aquells joves em va fer reviure la imatge del masclisme subjugador i repugnant, que guanya la batalla per la força.» (Berenguer 1988: 115-116).

Ara la Consol Collado ens descriu la parada on treballava la seva mare, una polleria de mercat:

«El nom en castellà, com correspon a l'època. Any 1965. La parada pertany al mercat de les Corts, situat a la travessera del mateix nom, que fou inaugurat l'any 1961. Podem distingir a la fotografia l'Aurora, que n'és la mestressa, la Consol, mare de la Consolín, la filla de l'Aurora i una de les dependentes que va tenir durant un temps. Avui aquesta parada no existeix: al seu lloc hi ha un súper que de mica en mica va guanyant lloc al mercat, destruint parades. Pel que es veu de penjolls d'herbes i plomalls de gall dindi, sembla que ens trobem pels voltants de Nadal i per la gran quantitat de gènere, aus i ous, la gent encara no ha començat a comprar. Deu fer molt de fred, perquè van abrigades. Fixeu-vos que tot són dones, als homes no se'ls veia gaire per les parades: més aviat feien de camàlics. Un cop muntaven la parada, que generalment també feien elles, marxaven a esmorzar, pobres.»

I és la mateixa Consol Collado que ens endinsa en un altre sector de producció feminitzat, el tèxtil en totes les seves variants:

«Aquí tenim la Consolín amb la seva màquina de cosir, més ben dit de brodar. Som a l'any 1969. Era un talleret petit, situat en una porteria del carrer de Vilamur, la del número 27, de

Pepita Abellán ven fruita a la parada del mercat el 1960. Procedència: Pepita Abellán.

les Corts, al barri de l'Església. Hi treballaven ella i la seva amiga, la Lluïsa Piñol, que a més era la mestressa i vivia al mateix lloc de feina. De tant en tant, se'ls afegia alguna altra noia que volia aprendre de brodar; però duraven poc. Era una feina molt maca, si t'agrada; però si no és molt pesada i necessita tranquil·litat, paciència, bon gust i molta vista. De feina no en faltava, ja que a més del veïnat, treballaven molt per a l'hospital de Sant Joan de Déu, que en aquell temps era a la Diagonal, on ara hi ha l'Illa. Les noies d'abans tenien molta cura de la seva roba prematrimonial i quasi totes la "marcaven" (en l'argot professional), bé amb lletres fantasioses del seu nom o bé amb dibuixets i

Maite Melich amb les seves companyes de feina a la Fira de Mostres de Barcelona, el 1964. Procedència: Maite Melich.

Consol Collado broda a màquina a la porteria del número 27 del carrer de Vilamur, el 1969. Fotografia: Manuel Hidalgo (arxiu particular de Consol Collado).

Mercè de la Torre quan aprèn a cosir a l'escola, 1959. Fotografia: Hortènsia Garcés del Garro (arxiu particular de Mercè de la Torre).

Genoveva Torres Pallarès cus o broda l'aixovar al balcó de casa seva, al carrer d'Olzinelles. Era l'any 1933 i tenia 17 anys. Pocs mesos després es va casar i va anar a viure a les Corts. Fotografia: Benet Escat Ballesteros (arxiu particular de Genoveva Torres Pallarès).

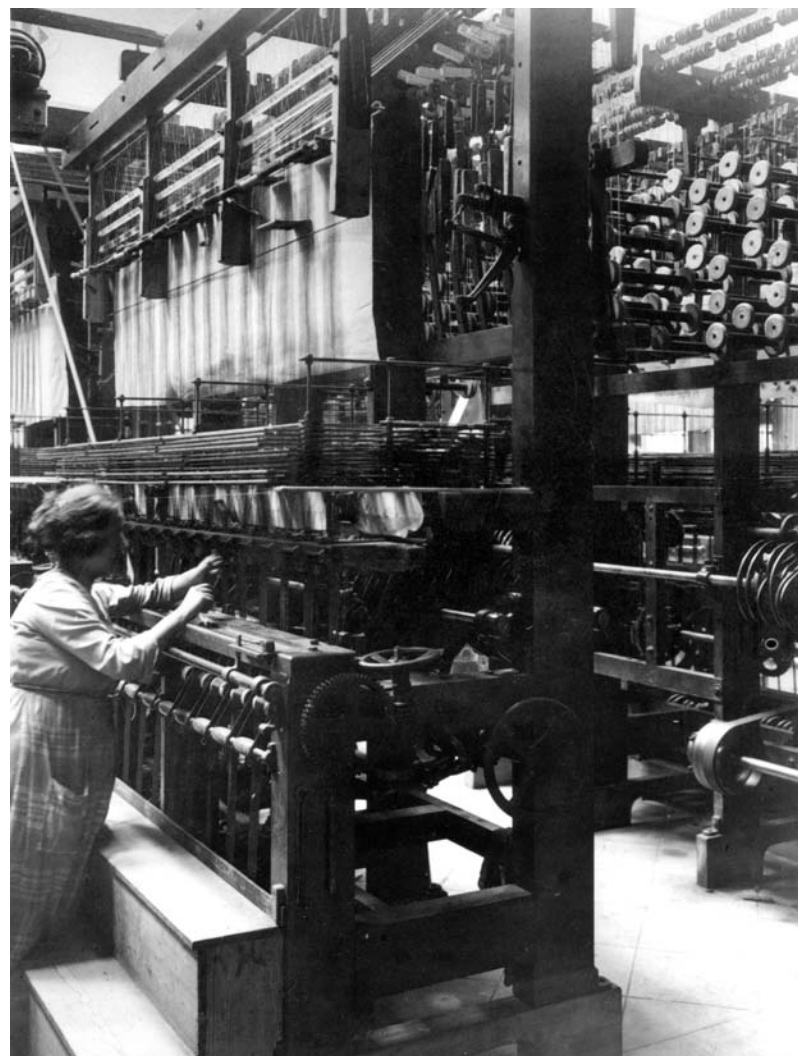
floretes: depenia de la imaginació del client o de la brodadora. Hi influïa també el preu. Fixeu-vos en el mobiliari tan exquisit: una cadira de menjador, de les del cul tou, i un aparador amb cortinetes.»

Cosir, brodar, es convertí en una pràctica habitual per a les dones, ja fos per a consum propi i del col·lectiu familiar, ja fos per a altri a canvi d'un jornal, en petites, petitíssimes, mitjanes o grans empreses. De ben menudes les nenes érem ensinistrades, i aquests coneixements i les habilitats que generaren van ser bàsics, imprescindibles, per a tirar endavant la revolució industrial a Catalunya. Poques vegades es diu, massa sovint s'oblida, que el primer sector que s'industrialitzà a Catalunya va ser el tèxtil i, en gairebé la totalitat de rams d'aquest sector la presència femenina era aclaparadora: arribava gairebé al 80%. Així doncs, sense la mà d'obra femenina, els seus coneixements i les seves habilitats, la revolució industrial no hauria estat possible a Catalunya.

Des de mitjan segle XIX, les noves indústries tèxtils mogudes per la força del vapor s'instal·laren a les Corts. Can Batlló no va ser la primera, però sí la més important pel que fa a la mà d'obra contractada i pel volum de les seves instal·lacions i de la seva producció. Estava situada al carrer d'Urgell i ocupava quatre illes de cases de l'Eixample.

Can Batlló es va traslladar a les Corts el 1870. Provenia del barri del Raval, de Ciutat Vella, i va ser una de les empreses més importants del tèxtil a Catalunya. Ocupava 2.500 persones, i malgrat no tenir xifres del percentatge de dones, si apliquem la mitjana de mà d'obra femenina en el sector tèxtil en aquella època, l'hauríem de situar al voltant del 80%.

A Can Batlló la van precedir o succeir d'altres empreses com Benet Campabadal, fundada a les Corts el 1915 i dedicada a la fabricació de

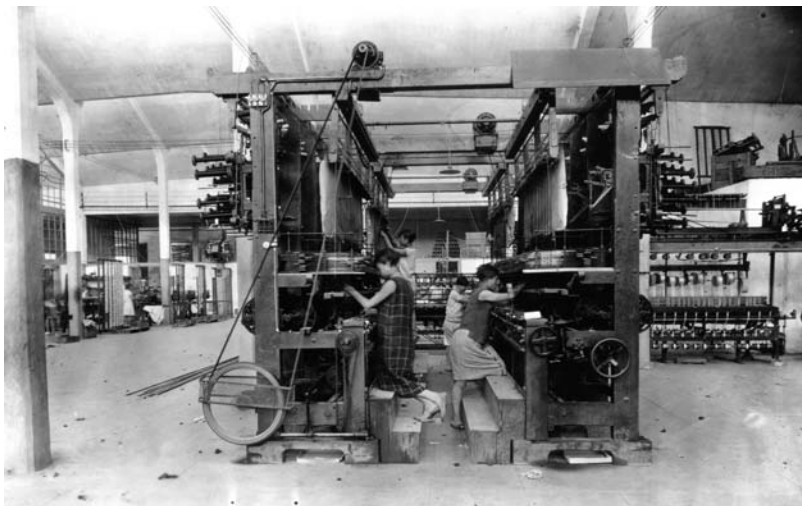
Treballadora de l'empresa tèxtil Benet i Campabadal. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

cintes de seda, puntes de coixí mecàniques i bufandes. A les naus de Benet i Campabadal, situades als números 192-204 de Comtes de Bell-lloc, la presència femenina era aclaparadora, tal com podem observar en la fotografia adjunta. La majoria de dones empleades residien a les Corts o a Sants, i els carrers propers en les hores de canvi de torn s'omplien de dones que sortien o entraven a la fàbrica.

Malgrat la incorporació massiva de les dones al treball remunerat, aquestes no van quedar eximides de la responsabilitat del treball domèstic i de la maternitat, tant la biològica com la cultural. I, per fer-la possible, les dones van establir xarxes de suport entre mares, germanes, tietes i veïnes. Sovint, les dones d'una mateixa família triaven torns laborals alterns, per tal que mentre l'una era a la fàbrica, l'altra pogués cuidar de les criatures, anar a comprar, cuinar... En una societat on no hi havia serveis per a fer compatibles les responsabilitats de subsistència amb les laborals les dones van crear els mecanismes per a fer-ho possible: primer, buscant solucions en l'entorn familiar o més proper, i després, exigint a les institucions, tant públiques com privades, que ja que la societat exigia de les dones la seva contribució a la creació de nou capital humà es creessin els serveis bàsics per a poder-la tirar endavant.

La legislació laboral entorn el treball de les dones va ser tardana respecte dels inicis de la revolució industrial. Les primeres normatives no van aparèixer fins al segle XX, i sovint, malgrat els textos legals, no sempre es complien rigorosament. El 1900 s'establí un horari de lactància, i catorze anys després es prohibí el treball nocturn per a les dones casades i vídues amb criatures. El primer reconeixement del dret de les dones a tenir uns dies de descans per maternitat no va aparèixer fins al 1923. Abans, les dones que parien havien d'incorporar-se immediatament a la feina; en cas contrari podien perdre la feina, ja que no hi havia cap

Treballadores de l'empresa tèxtil Benet i Campabadal. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

Nau industrial de l'empresa Benet i Campabadal, on podem constatar l'elevat percentatge de dones empleades. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

dret reconegut que els garantis la continuïtat en el lloc de treball. El dret a la baixa per maternitat i a l'assistència mèdica gratuïta va ser una reivindicació constant durant les primeres dècades del segle XX. El 1923 s'establí el subsidi de maternitat per a les dones assalariades. La maternitat, segons el text del Reial Decret del 21 d'agost de 1923 entenia la maternitat més que com un desig, com «un servei prestat per la dona obrera a tota la societat» per a augmentar «el vigor de la raça», «braços que defensen Espanya i braços que l'enriqueixen». En resum, segons el decret la maternitat era una obligació de les dones envers l'Estat per a dotar-lo de carn de canó i mà d'obra.

El subsidi de maternitat no era un dret universal per a totes les dones que parien. Només hi tenien accés les dones afiliades al règim obligatori de retir obrer. L'import era de cinquanta pessetes, però només si la criatura sobrevivia. En canvi, si la criatura moria abans, durant o després del part, o si hom l'abandonava, la mare no rebia cap mena d'ajut.

Per a parir, les dones han comptat tradicionalment amb l'ajut d'un altra dona. Parir era un procés gestat i recolzat per dones. La de les llevadores era una de les especialitats en l'extens camp de les ciències de la salut practicada per les dones des de temps immemorial. Els primers tractats de ginecologia dels quals tenim constància van ser escrits per dones. Cleòpatra va ser autora d'un d'aquests tractats. Després, d'altres dones continuaren practicant i escrivint sobre la salut, molt vinculada a la dieta, a la bellesa corporal des d'una perspectiva àmplia, a la recerca i l'administració de remeis i a les intervencions en cas de malaltia. Van ser dones les que van continuar tenint el saber sobre el cos. Van ser elles les primeres metgesses de la història occidental. Sabien procurar remeis i tractar el cos. Van ser les primeres farmacòlogues que tenien coneixement

Infermera a la sala d'incubadores de la Casa de Maternitat. Fotografia: Josep Brangulí (Arxiu Nacional de Catalunya).

Araceli Villarín, Maite Moyano Ortega, M. Ángeles Cano Pérez, Montserrat Morros Morros i Neus Oller, estudiants i professionals d'infermeria en els jardins interiors de l'hospital de la Creu Roja on hi havia l'Escola d'Ajudants Tècnics Sanitaris (ATS) de grau mitjà, en règim d'internat. Curs 1966-67. Procedència: família Oller-Grau.

de les herbes remeieres: elles les collien i les cultivaven. Van ser llevadores que anaven de casa en casa. Durant molts segles van ser metgesses sense títol.

Però, des que s'institucionalitzaren els estudis mèdics amb la creació de les universitats, les dones en van quedar excloses. Amb tot, continuaren mantenint i transmetent els seus coneixements pràctics i es reservaren alguns camps d'actuació, com ara els de les llevadores i les infermeres.

No és fins a la darrerria del segle XIX que trobem les primeres metgesses titulades a l'Estat. Les tres van estudiar a la Universitat de Barcelona i els seus noms són Helena Masseras,

Dolors Aleu i Martina Castells. Després d'elles, moltes dones continuaren el seu camí, la seva professió.

Al llarg del segle XX diverses empreses editorials i d'arts gràfiques instal·laren la seu a les Corts. Durant els primers trenta anys del segle a les Corts hi havia una vintena d'empreses que aplegaven tot el procés de producció del llibre: disseny, redacció, litografia, impressió i enquadernació. Entre les grans editorials les primeres foren Sopena, creada el 1916, o Salvat, situada al carrer de Mallorca des de 1918. Anys després s'hi afegiren l'editorial Labor, que el 1921 s'instal·la al carrer de Provença, i Juventud. Després de la Guerra Civil noves editorials i empreses gràfiques s'instal·len a les Corts; entre d'altres Editorial Altés i Gustavo Gili, SA, que construï per a la seva seu un dels edificis paradigmàtics de la moderna arquitectura barcelonina, ple de referències a l'arquitectura internacional més innovadora, el 1961, perfectament conservat, i que encara avui dia podem visitar. I també Kairós, Crítica, Grijalbo, Serval, Edhasa, el Grup Mundo-Editorial Dopesa, que publicà entre d'altres, *Diario Femenino* i *Mundo Diario*, aquest darrer instal·lat en els baixos d'edificis d'habitatges a Sant Ramon i que provocà continuades queixes del veïnat (Tatjer, Vilanova i Insa 2005: 122-123).

L'abundant presència d'empreses editorials al districte de les Corts va fer que es pogués definir les Corts com un districte editorial en què «treballaven les principals figures del món de la cultura i de la ciència i la tècnica i, també del disseny gràfic» (Tatjer, Vilanova i Insa 2005: 122-123).

Les editorials de les Corts i, en general, tot el sector comptà des de l'inici de la introducció de la impremta als territoris de parla catalana amb un sector feminitzat. Recordem que un dels primers llibres impresos en català va ser

Maria Victòria Garcia treballa a la Fira de Mostres de Barcelona, el 1963. Fotografia: Vallvé (arxiu particular de la família Weikert-Garcia).

Administratives de Serdà Germans, 1962. Procedència: Maria Teresa Sánchez.

Vita Christi, escrit per la monja valenciana sor Isabel de Villena -text que ha estat considerat el primer text protofeminista de la història de la literatura catalana-, que va ser publicat a València per sor Aldonça de Montsoriu, que actuà com a editora. Des d'aquell llunyà segle XV, la tradició femenina en el món editorial continuà i durant la segona meitat del segle XX editores, agents literaris, correctores, i un llarg etcètera, portaren nom de dona.

A l'inici de la dècada dels anys seixanta Maria Teresa Sánchez treballava a Selecciones Editoriales, i el seu sou era de 500 pessetes. Com a taquígrafa i secretària comercial el 1967 en cobrava 15.000 i abandonà la feina per casar-se.

En l'administració de les empreses la presència femenina des de la segona meitat del segle XX era aclaparadora. El 1962 Carme Soriano, que treballava a Serdà Germans, cobrava 500 pessetes mensuals i havia de portar uniforme: fal·dilla prisada color crema i polo verd. Els pantalons per a dones en aquella època eren impensables.

I en la comercialització del sector editorial les dones també hi eren presents.

Amb tot, i malgrat la continuada presència de les dones en el treball remunerat, el valor que es dona al treball exercit per les dones és inferior al dels homes. Un estudi recent de l'Institut Nacional d'Estadística (INE), elaborat l'any 2007, mostra que els homes cobren un 25,6% més que les seves col·legues femenines: una diferència que s'incrementa fins al 29,4% en les franges de més edat, especialment entre els 55 i 59 anys. Aquesta desigualtat en la valoració del treball femení que s'expressa entre altres aspectes amb el jornal, s'estableix des dels primers treballs, ja que entre els 20 i els 24 anys els homes cobren un 23,3% més que

Carme Soriano escriu a màquina, de la marca Hispano Olivetti, a l'administració de l'empresa Serdà Germans, 1962. Procedència: Carme Soriano.

Carme Maggi, secretària, a les oficines de SADE, 1960. Procedència: Carme Maggi.

les dones, i aquesta diferència marcarà tota la carrera professional, malgrat tenir la mateixa formació i en alguns casos, com passa actualment, malgrat el nivell de formació superior de dones respecte al d'homes.

La diferència salarial entre homes i dones no s'estableix pel nivell de formació, ni tampoc per allò que avui en dia s'anomena "conciliació", s'estableix perquè aquesta societat atorga menys valor al treball realitzat per les dones i perquè ha establert unes professions per a elles que precisament són les que tenen una menor retribució. El sistema de qualificacions professionals que atorga més valor i per tant més remuneració al treball que realitzen els homes és una construcció cultural impregnada de criteris sexistes.

Menys valorades, pitjor remunerades, amb tot, el treball de les dones ha estat imprescindible per a mantenir les economies familiars.

Les dones, en la majoria de casos, han desenvolupat la seva vida professional immerses en les seves responsabilitats de cura del grup familiar. L'una està vinculada a l'altra, parlar de l'una sense l'altra és amagar una realitat que afecta una gran part de la població femenina. Per això hem volgut incloure en un mateix capítol, el II d'aquest llibre, les unes i les altres.

Anna Maria Serra Estragués i Elisenda Vendrell Serra, a la llibreria Vendrell, la diada de Sant Jordi de 1978. Fotografia: Magda Vendrell Serra (arxiu particular de la llibreria Vendrell).

M. Jesús Sánchez amb dues companyes taxistes, el 1988. Procedència: Arxiu del Diari de Barcelona.

Espai polític

L'Ajuntament i l'escola, que van ser construïts sobre els terrenys cedits per la propietària Dolors Masferrer i Bosch, tal com ja hem dit en pàgines anteriors, van ser dissenyats per l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Rabassa. L'edifici que acollia el consistori va ser construït el 1886 i les escoles el 1892, les úniques escoles públiques de les Corts fins al 1934, durant la II República.

Dolors Masferrer i Bosch en el moment de fer donació dels terrenys per a la construcció de l'Ajuntament estava exclosa de participar en el màxim òrgan de govern de la ciutat, i també de poder exercir el dret de vot. És a dir, no podia votar ni tampoc ser elegida representant municipal. Les dones no tenien els mateixos drets de ciutadania que els homes. No va ser fins a la dictadura de Primo de Rivera que es va reconèixer el dret de vot per a les dones vídues i solteres. I va ser el 1925 quan tenim notícia de la primera alcaldessa a Catalunya, Dolors Codina i Arnau que, acompanyada de la regidora Antònia Solé i Segura i de la primera tinent d'alcalde, Francesca Domingo Bó, van poder participar de la presa de decisions en el màxim organisme municipal, l'Ajuntament del Talladell, a l'Urgell, Lleida.

La revista *Feminal*, òrgan de l'Asociación Femenina, dirigida per Carme Karr, publicava el 5 de maig de 1925 un article on analitzava les actuacions de les dones a l'Ajuntament del Talladell. L'article, escrit en castellà, -som en plena dictadura- deia el següent:

«La gestió realitzada durant el poc temps que fa que són al front del municipi les senyores esmentades seria llarga d'enumerar. Consignem-ne, tanmateix, algunes dades per fer-nos càrrec de la feina feta. Feia molts anys que l'ensenyança estava abandonada per falta de locals per a les escoles públiques, i en poc temps s'ha dotat el poble d'àmplies i ventilades sales de classe per a les escoles de tots dos sexes, les

quals són actualment, i gràcies a les gestions practicades, propietat de l'Ajuntament. S'ha assignat, a més, el servei d'enllumenat elèctric que estava a punt de perdre's per raons amb la companyia subministradora. S'han arreglat també els principals camins veïnals del terme municipal recorrent al mitjà legal de la prestació personal i procurant d'aquesta manera no gravar les despeses del pressupost municipal. No detallarem més la gestió realitzada perquè considerem que ens hi allargaríem massa; tan sols consignarem, per acabar, que s'està treballant activament per a la realització de dues millores que són actualment de summa importància per a la localitat, és a saber: les aigües potables i el telèfon.» (*Feminal*, 2a etapa, n.º 2, maig 1925, p. 5-6)

No va ser fins a la II República que la nova constitució reconegué el dret de vot a les dones, a totes les dones, sense cap restricció.

Feia anys que reivindicaven el dret de vot a través de la convocatòria de congressos -a Palma, el 1883 es convocà la celebració del Congrés Femení Nacional-, a través d'associacions, de trobades, d'articles d'opinió, de revistes com ara *Evolució*. Des del darrer terç del segle XIX, la reivindicació del dret de vot és convertí en un leitmotiv del moviment de dones.

De la construcció de la nova societat que la proclamació de la II República anunciava les dones no en van volen quedar al marge.

«En una vertadera democràcia, -deia el manifest de l'Associació Femenina Republicana Victoria Kent-, el Govern ha de ser la representació, és a dir, el reflex del poble. Aquell serà, doncs, ni més ni menys, el que sigui aquest, i de la cultura dels ciutadans i del seu interès per la cosa pública, per l'administració de l'Estat, en depèn la seva pròpia felicitat i el progrés del país.» El manifest porta la signatura, entre d'altres, de Nativitat Yarza.

Per construir la democràcia, els governs havien de ser representatius del "poble" -deia Nativitat-, i el "poble", tots els pobles, estaven formats per homes i dones que des de temps immemorial havien participat en la construcció de la societat, des de diferents àmbits, fossin reproductius o productius. En el terreny de les activitats agrícoles, Nativitat Yarza volia posar en relleu el paper de les dones pageses i exclamava: «com els homes, llauen els camps; com els homes, preparen els camps per a plantar-hi ceps». I es preguntava de manera retòrica: «Si les dones són els seus iguals per al treball, per a les obligacions, per què no ho han de ser en els seus drets?».

«Si les dones participaven de l'economia, si eren iguals als homes pel que fa a obligacions, per què no ho han de ser en els seus drets?». Més que una pregunta, per a Nativitat Yarza era una exigència que, tal com ja hem dit, la constitució republicana va entomar en reconèixer el dret de vot per a les dones i per tant el seu dret fonamental a exercir la ciutadania que s'expressa a través del sufragi.

Finalment, la constitució republicana de 1931 reconeixia el sufragi universal, un reconeixement que en aquelles sessions va tenir una protagonista destacada en Clara Campoamor, diputada a les corts constituents republicanes, que al marge de la disciplina de vot del seu partit, defensà aferrissadament l'articulat i el dret de vot per a les dones. Els debats van ser tan intensos i l'experiència tan corprenedora que Clara Campoamor n'escriu el llibre *El voto femenino y yo*, que amargament subtitulà *Mi pecado mortal*. La seva posició en favor de les dones va fer que la direcció del partit estronqués la seva carrera política.

I quan es van convocar les primeres eleccions democràtiques per sufragi universal, Nativitat Yarza Planas va ser la primera alcaldessa de Catalunya, elegida per les dones i els homes del municipi de Bellprat.

En canvi, a l'Ajuntament de Barcelona, no hi va haver cap dona que fos elegida alcaldessa de la ciutat -i encara no hem vist-, però sí que una dona va ser regidora, Dolors Piera Llobera, que en acabar la Guerra Civil es va haver d'exiliar.

Acabada la Guerra Civil s'establiren noves relacions polítiques. Desaparegueren drets reconeguts en la constitució republicana, com ara el divorci i l'avortament, i les relacions de ciutadania s'establiren a partir de la subordinació envers l'anomenada autoritat.

Les declaracions que Joan Gil Senis, regidor delegat del districte XI, va deixar escrites a les Corts, a la Circular de les alcaldies de barri, el 15 d'octubre de 1950, eren reveladores:

«Cal que la claredat presideixi les relacions entre l'autoritat (ell) i els subordinats». L'autoritat amb majúscula no li havia estat atorgada per un procés de sufragi universal: l'autoritat era, purament i simplement, un exercici del poder que actuava com a delegació per a seguir els dictàmens dels qui l'havien escollit, altres "autoritats" autoproclamades a partir del triomf dels militars franquistes i de la societat que els donà suport.

El regidor delegat continuava «perquè només així evitarem l'actuació dels tercers que agiten les aigües de tota relació dels homes públics». I els tercers eren, indubtablement, la conxorxa judeomacònica comunista nacionalista.

La paraula clau que havia de regir les relacions era la "claredat": qualsevol indicatiu d'actuació que no fos "clara" era sospitós. Una actuació, la més quotidiana, la més vulgar, podia ser titllada de fosca, no clara, i per tant, posada sota sospita. No són només les accions. També poden ser actituds, comportaments i comentaris que podran ser qualificats o no. Paradoxalment, però, el llenguatge del regidor és poc clar, insinua més que no pas diu. Per

tant, queda a l'albir de l'autoritat jutjar què és clar i què no ho és.

I és en aquest terreny quan la delació, la por, entren en escena d'una manera quotidiana.

«Sempre tinc el record de la por. Por a les denúncies que es feien al barri, falses, sense cap raó determinada: hi havia persones que per qualsevol bestiesa anaven a l'alcalde de barri i et feien sospitós, i ja n'hi havia prou. Et venien a buscar i a la presó. De vegades en sortien, de vegades no se'n sabia res més. Nosaltres també ho vam patir, però ens en vam poder sortir», escriu Genoveva Torres Pallarès.

La delació podia portar a la presó, una presó, la de dones, instal·lada a les Corts, allà on actualment hi ha uns grans magatzems a la cruïlla de la Diagonal amb Carles III. La història és llarga i ens remetem a la informació fàcilment consultable al web www.presodelescorts.org. L'antic edifici, construït per la família Duran a mitjan segle XVIII i després de diversos canvis de propietat, va ser adquirit el 1886 per les religioses dominiques franceses de l'orde de la Presentació, que van crear l'asil del Bon Consell -ja l'hem citat al primer capítol- per «mantenir de franc, instruir i moralitzar jovenetes esgarriades», activitat que compaginaven amb la instrucció catòlica de nenes òrfenes o sense recursos i també amb el pensionat de noies.

Frenopàtics, asils del bon consell per «moralitzar jovenetes esgarriades» -i el de Barcelona no és l'únic, en diverses localitats properes existien institucions similars, com ara a Sant Feliu de Llobregat, dirigit també per una orde francesa- ens porten a pensar en una persistent revolta femenina als models de feminitat imposat que s'expressarà de diverses maneres i que també serà tipificat de diferents maneres: "bogeria", "esgarriament", "desviament"... Tot plegat no deixa de desvelar una voluntat de viure amb cos de dona al marge dels imperati-

us ordenats pels "bons costums" i els "bons consells".

Durant la Guerra Civil l'edifici va ser confiscat per la Generalitat, que el convertí en correccional general de dones, és a dir, en presó on hi havia, entre d'altres, poumistes, cenetistes i falangistes. Otília Castellví, militant del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), al seu llibre *De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi*, recorda:

«...hi havia, aproximadament, una trentena de dones, tres d'elles del nostre partit... i dues d'anarquistes. Amb aquestes cinc, com és natural, ens vam unir tot seguit i ens reconfortàvem mútuament. La Teresa i la Paquita foren per a mi, durant tot el temps que vam conuiu en aquella captivitat, unes amigues excel·lents, plenes d'alegria i bondat...

A més de les deu detingudes socials, n'hi havia cinc de feixistes. Quatre d'elles eren de la família Ramos, formada per una mare, ja gran, i tres filles, acusades de tenir en el seu domicili una emissora a favor d'en Franco. L'altra era el tipus perfecte de les espies que ens ensenyen al cinema: una vampiressa molt seductora... Totes les altres preses ho eren per delictes comuns, d'allò tan variat: criminals, lladres (de petita o gran escala), prostitutes, morfinòmanes, perversidores, captaires, gitanes, etc. Eren un mostrari tan variat que la nostra convivència resultava interessant.» (Castellví 2003: 54-55)

A partir del 29 de gener de 1939 la presó va continuar la seva funció, ara, però, convertida en presó franquista de dones fins al 1955, per la qual passaren centenars i centenars de dones que van veure restringida la seva llibertat. I n'hi va haver que van morir afusellades al Camp de la Bota.

En l'ambient repressiu i de manca de llibertats personals i col·lectives del franquisme qualsevol acte col·lectiu és posat sota sospita. Els

Carnet dels serveis socials de Dolores Gómez Rosell, imprescindible per a accedir, entre d'altres, als estudis universitaris, obtenir el passaport, el permís de conduir...
Procedència: Dolores Gómez Rosell.

Mercè Alabart Fontanillas, a 9 anys, en una xocolatada al carrer del Pintor Tapiró, el 23 de juny de 1953. Procedència: Mercè Alabart.

trànsits col·lectius per l'espai urbà només són permesos si es realitzen per convocatòria de l'Església, és a dir: les processons. Els espais de sociabilitat laics han quedat restringits.

Però les dones van buscar les estratègies per a crear-ne, malgrat el silenci, malgrat l'aïllament que es volia imposar. Van posar les seves energies en convertir els carrers en espais de trobada a través de xocolatades, en un primer moment per a les criatures: com a destinàries finals de l'objectiu de la trobada no creaven suspicàcies. Les xocolatades van suposar un dels primers espais públics on les relacions veïnals eren permeses, i van possibilitar establir i consolidar les xarxes de relació, i alhora crear sentit de pertinença al lloc.

Del fet de transitar pels mateixos espais i compartir rutines diàries o excepcionals en van sortir propostes per a millorar la qualitat de vida al barri.

En la fotografia adjunta podem veure una immensa cua de dones i criatures davant els locals de Fiat Hispania per a participar en un dels actes de la festa major de 1971.

Deu anys després la tanca de les mateixes instal·lacions de Fiat apareixia amb pintades, una de les quals explicitava: «Volem l'escola Les Corts». Probablement, algunes de les dones, algunes de les adolescents que feien aquella originària cua el 1971 tot comentant la manca d'escoles al barri decidí de prendre part activa en la reivindicació de serveis de proximitat, com ara centres escolars. Anys a venir, en aquells terrenys, es construiria una escola i també un centre cívic i l'Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

L'hivern de 1976 es constituí la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de les Corts, que sorgí a l'escalf de les Primeres Jornades

Veïnes del carrer del Pintor Tapiró preparades per a servir el berenar popular, el 24 de juny de 1960. Procedència: Mercè Alabart.

Dones i criatures fan cua a la Fiat Hispania, durant la festa major de les Corts de l'any 1971. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

Catalanes de la Dona, dutes a terme al paranimf de la Universitat de Barcelona els dies 27, 28, 29 i 30 de maig, que van comptar amb una participació massiva de dones de Catalunya, entre d'altres, el Grup de Dones de les Corts, amb representacions del País Valencià i de les Illes, i de la resta de territoris de l'Estat espanyol.

En aquelles jornades les dones van fer públic els temes que volien incloure en les agendes polítiques i van crear els espais per fer possible el debat. Es posà l'èmfasi en l'anàlisi de la situació de la dona i el treball, l'educació, els mitjans de comunicació i la legislació. Així mateix, la situació de la dona als barris, en l'entorn familiar i la participació de les dones en la política van ser temes àmpliament debatuts i contrastats.

Pintada a la tanca de l'antiga Fiat Hispania que reclama l'escola Les Corts, 1981. Fotografia: Pere Monés (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

Les conclusions de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, recollides en nou punts, van ser publicades a la revista de l'Associació de Veïns, desglossades en dos grans apartats: el primer, feia referència a les reivindicacions, i el segon, a les denúncies:

«Reivindiquem:

1. Dret al lloc de treball, sense discriminacions en la formació professional, l'ocupació, la remuneració i la promoció, i la desaparició del treball a domicili.

2. Abolició de qualsevol discriminació al treball per raó de sexe, estat civil o maternitat.

3. Reconeixement de tots els drets laborals, sindicals i Seguretat Social per a les minyones.

4. Socialització del treball domèstic a través de serveis col·lectius finançats amb fons públics i gestionats democràticament des de la base: a) el que s'entén específicament com a serveis domèstics, b) ocupacions considerades fins ara com a pròpies de la dona: cura dels fills, dels vells i dels malalts.

Ordenació urbana i construcció de vivendes que permetin un plantejament col·lectiu de tot allò que hem esmentat.

5. Ensenyament obligatori, públic, laic i gratuït, antiautoritari i no discriminatori de la dona, és a dir, implantació efectiva de la coeducació, revisió dels textos escolars, lluita ideològica dirigida a la desaparició dels rols tradicionals masculí i femení, dret a la igualtat en el lleure, supressió de la discriminació a l'esport, art, cultura, etc.

6. Abolició del servei social monopolitzat per la Secció Femenina.

7. Amnistia general, especialment pel que fa referència als actes considerats delictes per una legislació que discrimina la dona.

8. Abolició de totes les lleis que discriminen la dona.

9. Revisió de la cèl·lula familiar: llei del divorci, aconseguir que la pàtria potestat no sigui exclusiva de l'home, reconeixement de tots els drets a les mares solteres amb igualtat de drets per a tots els fills (tant legítims com il·legítims), abolició dels delictes d'adulteri i amistançament, dret a la lliure disposició del propi cos, i com a mitjà principal per aconseguir-ho: educació sexual i anticonceptius per a homes i dones a càrrec de la Seguretat Social, abolició de la Llei de Perillositat i Rehabilitació Social, que condemna conductes com l'homosexualitat, la prostitució, etc.

Denunciem:

L'actual família patriarcal i autoritària com a cèl·lula base de l'Estat per a les funcions repressives, polítiques i autoritàries.

Denunciem la doble moral burgesa que estableix un cànon per als homes i un altre per a les dones.

Denunciem com a conseqüència del poder paternalista, el mite de la virginitat que recolza la legitimitat dels fills; el mite de la maternitat com a essència de la condició femenina i tots els altres mites que han estat elaborats a l'entorn de la dona.

Denunciem la cosificació de la dona a través dels mitjans de comunicació (símbol sexual, objecte publicitari).

Denunciem l'alienació que la societat de consum exerceix damunt la dona, convertint-la en consumidora no productora.

Denunciem l'especial marginació que pateix la dona al camp.

Denunciem la discriminació que pateixen les dones a les presons, i exigim la desaparició de les "Cruzadas".»

I, com a punt i final, les dones de partits polítics, sindicats i associacions mixtes denunciaven la manca d'interès que, fins aleshores, totes aquestes organitzacions mostraven envers els problemes específics de la dona. I confiaven que els tímids posicionaments en aquesta qüestió que algunes d'aquestes organitzacions havien pres no fos, en cap cas, «fruit d'un interès tàctic i oportunista».

El concís però radical i contundent programa ha estat la base que ha sustentat moltes de les actuacions del moviment de dones durant els primers anys de la democràcia i que ha permès que el fet de viure amb cos de dona fos una experiència més lliure des d'aquell moment.

Arran de la celebració de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona una munió de projectes es van posar en funcionament.

La Vocalia de Dones de les Corts no va ser l'única a crear-se a tot Barcelona, però sí una de les primeres: sorgí per denunciar les discriminacions i els obstacles que es patien pel sol fet de ser dones. Els eixos al voltant dels quals volien compartir la seva experiència i en els quals volien centrar la seva anàlisi eren, entre d'altres: el dret al propi cos, els drets de les dones i les discriminacions laborals. Alhora, tot i que consideraven que no eren temes de la seva exclusiva competència, volien incidir en la necessitat de crear més serveis per a la col·lectivitat, com ara centres sanitaris, d'atenció a les persones grans, guarderies, i també volien millorar la situació urbanística del barri.

El 1978 un article publicat a la revista de l'Associació de Veïns de les Corts demanava l'amnistia per a la dona i posava en evidència que de les dones empresonades en aquell moment pels anomenats "delictes comuns" només el 20% ho era per delictes contra la propietat privada, la vida o la llibertat de les persones. La resta, el 80%, ho era per delictes dels quals el codi penal discriminava la dona.

El codi penal havia castigat amb la pena de sis mesos a sis anys la dona casada que es trobava amb un altre home que no era el seu marit. En canvi, els homes no eren penalitzats, si no era que se'ls trobava en el mateix moment de mantenir relacions sexuals amb una altra dona que no fos la seva esposa.

D'altra banda, un 30% de les dones empresonades ho eren per avortament. I un 50% ho eren per l'aplicació de la Llei de Perillositat Social, que incloïa, entre altres delictes, l'homosexualitat. És a dir, que les relacions homosexuals estaven penalitzades i eren subjectes a condemna que implicava empresonament. El

franquisme i el postfranquisme establiren com a única opció sexual l'heterosexual, totes les altres opcions que sortien de la norma establerta estaven sotmeses a condemna i a la marginació social.

«Quant a l'homosexualitat -continuava l'article-, ni tan sols es reconeix el lesbianisme com un fet existent i es nega el dret a la lliure expressió de la nostra sexualitat, empresonant sota altres "delictes" les lesbianes». Ser lesbiana significava, a més de tot el que hem dit, la pèrdua del lloc de treball.

Els diversos col·lectius de dones, des de les vocalies de dones de les associacions de veïns, des d'associacions de dones, i també des dels partits i els sindicats, a l'entorn de la campanya endegada per la Coordinadora Feminista, insistiren en el fet que «no n'hi ha prou de campanyes generals d'amnistia per a tots els presos, no n'hi ha prou d'un possible indult que tregui les dones de les presons. Cal que canviem les lleis» -aquelles lleis que marginaven viure, en llibertat, amb cos de dona. Calia, sobretot, la reforma del codi penal per a abolir totes les lleis discriminatòries existents.

La voluntat de les dones de participar en la construcció de la nova societat democràtica en via de gestació es feia evident en escrits, actes, assemblees, manifestacions per a incidir en les reformes legislatives però també per a crear opinió, per a crear discurs, un discurs que plantejava que o la societat democràtica es feia amb la participació de les dones o no seria.

En aquest sentit, Maria Torrebadella escrivia un article a la revista *Les Corts*, del juny-juliol de 1978, sobre les jornades tingudes a L'Aliança del Poble Nou a l'entorn de la campanya «Guanyem la Constitució». En aquella jornada, Montserrat Roig va prendre la paraula per posar en evidència que «malgrat la incipient democràcia, les dones som les grans perdedo-

res de la situació històrica actual». Va deixar ben clar -segueixo les paraules de l'articulista- que les dones havien estat separades de la vida pública, marginades a una posició de dones objecte refugiades a casa, i que, influïdes per una agressivitat educativa, havien d'aprendre a redescobrir el propi cos com un element natural en contra de la pecaminositat imposada per una educació repressiva.

Tanmateix, el dret a la maternitat lliure, lliure per a decidir si es vol ser mare, lliure per a escollir la situació i el moment per a ser-ho, donà pas a la reivindicació del dret al propi cos i com a estratègia a la reivindicació dels anti-conceptius i el dret al lliure avortament.

Les dones mares i les seves criatures, però, vivien immerses en una altra realitat. La revista *Les Corts* de setembre-octubre de 1978 ho denunciava. La maternitat dins la institució matrimonial era l'única socialment reconeguda. Les altres maternitats eren estigmatitzades socialment.

La millora de l'ensenyament, i el dret a l'ensenyament públic de qualitat, va ser un dels leitmotiv d'actes, campanyes, manifestacions, que es feren sentir pels carrers de les Corts. La Vocalia de Dones de l'Associació de les Corts feia anys que ho reclamava, i amb aquest objectiu convocà conferències, una de les quals va tenir lloc el 1976 a l'escola Lavínia. En ocasió d'aquella conferència l'articulista ens parla del sexe de les persones que hi assistiren: «Un bon nombre de dones i algun home ens vam reunir entorn d'aquest tema i protagonitzàrem un interessant debat» (*Les Corts*, any IV, n.º 15, hivern 1976, p. 11).

Els dèficits d'instal·lacions escolars era flagrant. Les associacions de veïns i les associacions de mares i pares de diversos barris clamaren perquè hi hagués un institut a cada barri. Es calculava que el dèficit per al curs escolar de 1978-79 seria de 1.700 places en els nivells de bat-

xillerat i formació professional. Per als barris de les Corts, Sants, la Bordeta i Hostafrancs només hi havia un institut de batxillerat, públic, l'Emperador Carles, i no hi havia cap escola de formació professional (*Les Corts*, any VI, 2ª èp., n.º 1, abril-maig 1978, p. 6-8).

Van ser les dones, majoritàriament, les més compromeses en la reivindicació de la millora de l'ensenyament i el dret a un ensenyament públic de qualitat. La mateixa revista que hem citat, *Les Corts*, en el número corresponent a l'hivern de 1973-74 citava en titular "Donant voltes al Duran i Bas: La unitat de les mares ha aconseguit que els seus fills no perdessin un trimestre". Per l'article sabem que amb motiu de la construcció del nou edifici de l'escola Duran i Bas es va prometre als familiars de les 400 criatures inscrites que les finalitzarien a temps per poder reprendre les classes després de l'estiu. Però al principi del mes d'octubre les obres no tan sols no havien finalitzat sinó que tot just estaven a mig fer. El retard afectava l'escolarització de les criatures i els familiars no rebien cap notícia més que el silenci per resposta. Diverses mares van prendre la iniciativa de trobar-se assíduament als matins davant el portal de col·legi per forçar amb la seva presència l'evolució de les obres i obtenir informació. Aquesta presència de les mares davant la porta tingué conseqüències: «van arribar a ser molestes per la qual cosa van ser dispersades per la policia». Malgrat la policia, les mares hi van tornar l'endemà, com cada dia.

La sola presència quotidiana de les mares davant la porta de l'escola en obres va fer que l'associació de veïns se n'assabentés i es posés en contacte amb les mares. Es van proposar fer una roda de premsa per informar l'opinió pública. De mica en mica, a aquell primer grup de mares s'hi afegiren altres mares, algun pare i també va comparèixer el president regidor del districte, el senyor Tarragona, pocs dies abans de les eleccions municipals. La proposta municipal va ser que les criatures anessin a classe a

la Casa de Caritat, a Ciutat Vella. Aconseguiren, finalment, una entrevista amb l'alcalde de la ciutat. A la cita hi acudiren el president de l'Associació de Veïns, senyor March, i un membre de la Junta de Pares. Curiosament, tot i que les dones havien iniciat la reivindicació amb la seva presència diària al carrer, en el moment d'entrevistar-se amb les autoritats i de "sortir a la foto", elles no estaven convocades. Amb tot, elles també van anar-hi i van entrar a l'Ajuntament, no volien restar al marge d'allò amb què se sentien responsables: defensar l'educació de les seves criatures i exigir a les autoritats la seva responsabilitat pública.

Aquest episodi és il·lustratiu de la participació de les dones en el moviment per a la millora de la qualitat de vida als barris i per a l'exigència dels drets bàsics. Són elles, en molts casos, les que inicien la demanda. Són elles les que exigiran a les institucions situar en les agendes polítiques temes considerats privats. Són elles les que lluitaran per ampliar els drets humans universals, com el dret a l'educació pública, gratuïta i de qualitat.

Els moviments comentats fins ara tenen un clar protagonisme femení. Són les dones les que decideixen quan comença i quan s'atura un moviment de reivindicació concret, i es doten d'una organització en forma de xarxa que aplega mestresses de casa, dones lligades a la parròquia, als partits, a les associacions de veïns i, també, treballadores de les fàbriques, tallers i botigues (Trayner 1993). De vegades, són tan sols dues dones les que inicien una acció que arribarà a canviar les condicions de vida de les persones del barri. Les xarxes que tramen les dones sorgeixen de rutines compartides i desitjos no aconseguits. Són xarxes aparentment laxes que faciliten la construcció d'estrets vincles que mostren tota la seva força en moments d'acció col·lectiva (Kaplan 1990). Una acció col·lectiva que sovint sorgeix de l'acció d'una dona o d'un petit grup de

Sessió a l'escola de persones adultes de les Corts, situada al carrer de Dolors Masferrer, 1987. Procedència: Consol Collado.

dones que evidencien el problema, el fan públic, proposen alternatives i creen els mecanismes per a resoldre'l.

La flexibilitat, doncs, és una de les característiques de les formes d'organització de les dones, i un dels objectius de les mobilitzacions en les èpoques més recents ha estat aconseguir re-

Classe en una de les aules de l'escola de persones adultes de les Corts, 1987. Procedència: Consol Collado.

cursos o exigir més inversió de diner públic per a millorar les condicions de vida. En les accions de les dones hi ha una clara voluntat política, explícita o no, de voler intervenir en els pressupostos públics, advertint, exigint, denunciant, la poca inversió en temes considerats socials i en la cultura de dones.

Quan l'escolarització de les criatures i adolescents va estar garantida, les dones van vetllar per l'educació de les persones adultes reivindicant la creació, el manteniment i la pervivència de les escoles de persones adultes. Les escoles de persones adultes es van convertir en espais de dones. L'accés desigual d'homes i dones a l'ensenyament i la formació professional en els anys precedents, per motius que ja hem esmentat, com ara falta de recursos del col·lectiu familiar o bé per què havien d'atendre germanes i germans petits mentre la mare mantenia un treball remunerat, van ser alguns dels factors que incidiren en la proporció més gran d'analfabetes entre les dones. Per aquest motiu van ser dones les que majoritàriament assistiren a les classes de persones adultes.

L'escola de persones adultes de les Corts, situada al carrer de Dolors Masferrer, ocupa part dels solars que antigament havien estat els tallers de la Fiat.

Consol Collado ens ha facilitat imatges d'algunes de les classes. Durant els cursos 1987, explica, que «hi havia més dones que no pas homes, en realitat només hi havia un home i era bastant gran. De dones, n'hi havia de totes les edats».

Des dels anys setanta, els grups de dones de les Corts, de Barcelona, immerses en un moviment que s'estenia més enllà de les fronteres, posaren en circulació el clam «Fem nostra la nit». Des d'Alemanya, des dels Estats Units, des de les Corts, el clam era unànime per a defensar el dret de les dones a caminar pels carrers

Campanya contra la violència envers les dones: acte d'homenatge a les dones assassinades que va tenir lloc a la plaça Comas el dia 1 de juliol de 2004. Procedència: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.

i denunciar la violència sexista, tot fent visible la violència sexual que s'escampava no únicament en els carrers, també endins de les façanes, en fàbriques, tallers, escoles i també en l'espai domèstic. No acceptaven el discurs dominant que volia convertir la violència sexista en un tema privat i, per tant, que s'havia de resoldre de manera individual, dins la "discreció" de l'àmbit domèstic, laboral, escolar... Els grups de dones, d'aquí, d'allà i de més enllà, amb les seves investigacions, estudis i anàlisis, convertiren el problema de la violència sexista en un tema polític i, com a tal, es feia imperatiu conèixer-lo, sense amagar-ne les dades, analitzar-lo i prendre mesures per intentar eradicar-lo.

Les institucions, receptores del clam, han situat la lluita contra la violència sexista en les seves

agendes i han creat serveis per tal de donar atenció i acompanyar les dones que viuen immerses en processos de violència sexista.

Un dels serveis creats a les Corts és el Punt d'Informació a les Dones (PIAD), creat el 2002 amb una triple finalitat: la informació, l'atenció i l'assessorament. El PIAD dóna informació i orientació sobre recursos diversos, siguin laborals, formatius... D'altra banda, dóna atenció personalitzada i a grups, i dóna assessorament jurídic i psicològic.

El dret de les dones a viure una vida sense violència va ser tractat en el I Congrés de les Dones de Barcelona, fet el 1999 i al qual van assistir diverses associacions de dones de les Corts i hi va prendre part el Consell de les Dones.

Celebració del cinquè aniversari del Punt d'Informació a les Dones feta a l'auditori del Centre Cívic de les Corts el dia 11 de desembre de 2007. Fotografia: Dani Rovira (Arxiu Municipal del Districte de les Corts).

Entre les conclusions i, pel que fa als espais urbans, es defensava un model de ciutat que tingués en compte els espais urbans com a centre de vida i de relació el centre vertebrador del qual fossin les persones en totes les diversitats de sexe, d'edat, d'ètnia, d'estat de salut o de posició socioeconòmica. També es proposava fer de Barcelona una ciutat de distàncies curtes

Maria Teresa Sánchez i Carme Maggi, del grup Mou-te les Corts, al I Congrés de les Dones de Barcelona, 1999. Procedència: Carme Maggi.

i una ciutat polifuncional, que inclogués en els barris instal·lacions de serveis, d'habitatges i d'espais de treball remunerat per tal d'evitar desplaçaments i facilitar les diverses activitats que formen part de la vida quotidiana.

En aquell moment les dones del congrés apostaren per una nova cultura de la mobilitat, que donés prioritat a les persones que caminen i al transport públic, transport que calia potenciar i del qual calia planificar les xarxes perquè tingués en compte la diversitat de les necessitats de les persones més enllà dels desplaçaments per raó d'estudi o treball remunerat. A propòsit d'això, cal dir que hi ha hagut canvis substancials, si més no de criteri, ja que, per exemple, l'enquesta de mobilitat elaborada recentment d'àmbit català parla ja de mobilitat quotidiana.

D'altra banda, es feia especial menció a la necessitat de retornar la centralitat de les persones a l'espai urbà.

De la importància que les dones de les Corts han donat a l'educació al llarg del temps, n'és un exemple el document presentat pel Consell de les Dones del districte, com a document de treball del procés que ha portat al II Congrés de les Dones de Barcelona, que va tenir lloc el 16 i el 17 d'octubre de 2009, signat per Mercè Otero, on defensen -i citem textualment- que la coeducació és un factor important, per no dir essencial i decisiu, d'intervenció per tal de prevenir la construcció d'estereotips, de vèncer les discriminacions sexistes, de promoure la conciliació entre el treball de cura i els altres treballs, de prevenir la violència contra les dones. I, amb l'objectiu de difondre la necessitat de l'educació/coeducació, des del Consell de les Dones s'ha elaborat un material que va dirigit a tres col·lectius diferents: el professorat, els pares i les mares (AMPA) i l'alumnat. El text vol incidir en el reconeixement de les emocions, la igualtat d'oportunitats en masculí i femení, les relacions i la violència, entre d'altres.

Un grup de dones fa gimnàstica a la gran via de Carles III, activitat promoguda pel grup Mou-te les Corts amb motiu de la Mostra d'Entitats, 2006. Fotografia: Julio (arxiu particular de Carme Maggi).

El II Congrés de les Dones de Barcelona es desenvolupà a l'entorn d'un fil conductor: les dones com a agents de transformació de la ciutat, que donava visibilitat a la participació de les dones en la construcció, la cura i la transformació de Barcelona, des d'un ventall d'àmbits i activitats, i que reconeixia les dones com a subjectes de ple dret, tant per atendre'n les necessitats com per aprofitar-ne el coneixement i el saber.

Els punts d'informació i atenció a les dones són un servei de proximitat que ofereix informació, formació i assessorament en tots aquells temes d'interès per a les dones, i que possibiliten l'accés a diferents recursos de la ciutat de tipus laboral, associatiu, cultural i educatiu, entre d'altres.

Les responsables dels PIAD ofereixen atenció individual i de grup i, conjuntament amb els districtes, atenció comunitària. Entre moltes altres funcions, coneixen els serveis i recursos necessaris en cada moment i acompanyen les demandes i els processos viscuts per les dones que s'hi adrecen.

Dolors Gómez Rosell i Maite Mèlich Artaso al II Congrés de les Dones de Barcelona. Procedència: Maite Mèlich.

Nomenclàtor

Àurea Cuadrado, jardí d'
Ontiñena, Osca, 1894-
Palma de Mallorca 1969

Àurea Cuadrado Castellón va ser directora de la Casa de Maternitat de Barcelona durant un període de la Guerra Civil.

Havia nascut el 1900, a Ontiñena, Osca. La família emigrà a Barcelona i, a partir dels 13 anys, treballà primer en una carnisseria del mercat del Ninot i després com a modista. Va tenir un protagonisme destacat en les manifestacions de dones de 1916, juntament amb Roser Dulcet, Balbina Pi, Teresa Claramunt i d'altres, que protestaven contra l'encariment dels productes de primera necessitat i per la millora de la qualitat de vida.

Àurea Cuadrado Castellón va ser nomenada directora de la Casa de Maternitat el 5 d'agost de 1936. Un dels seus objectius era potenciar la maternitat conscient, i declarava a la revista *Mujeres Libres* «Hem creat la nostra escola [Maternitat Conscient] perquè la mare comenci a posar-se en condicions de col·laborar amb la nostra obra, no solament alletant el fill, sinó intervenint eficaçment en el procés d'educar-lo». A l'escola també s'ensenyava puericultura i es difonien mitjans per a controlar els embarassos, tot divulgant «un concepte eugènic que controli conscientment tot el procés de desigs i relacions».

En aquell període de la Guerra Civil, la Maternitat va ser un dels pocs centres públics de la ciutat on es practicaven avortaments a partir de desembre del 1936, quan la Generalitat va aprovar el Decret d'Interrupció Artificial de l'Embaràs que regulava l'avortament i n'autoritzava la pràctica en hospitals, clíniques i institucions sanitàries que pertanyien a la Generalitat de Catalunya.

Àurea Cuadrado Castellón pertanyia a l'associació *Mujeres Libres*. Va formar part del comitè regional de Catalunya i col·laborà en la revista del mateix nom. També va formar part del consell nacional de la Solidaritat Internacional Antifeixista (SIA) i del consell plenari de l'Institut d'Adaptació Professional de la Dona de Barcelona. L'objectiu d'aquest institut era la capacitat professional de les dones davant la marxa de milers d'homes al front. Àurea Cuadrado manifestava que «si la guerra imposa deures i sacrificis a la dona, és un deure del govern preocupar-se dels fills que tenen els seus pares a les trinxeres i le seves mares treballant a la rereguarda» i defensava la creació de parcs infantils, guarderies per a criatures de dos a quatre anys i «llars bressol» per a les criatures més petites, en horaris amplis que permetessin a les dones compaginar el treball productiu amb el reproductiu.

Àurea Cuadrado es va exiliar i va estar internada en un camp de concentració a França on retrobà la seva filla. Posteriorment va viure a Santo Domingo, Cuba, on va treballar de modista. Després va viure a Nova York i a Mèxic, on va treballar de dobladora de pel·lícules. Morí a Palma de Mallorca el 1969.

Aurora Bertrana, carrer d'
Girona 1892-Berga 1974

Els primers anys de la seva vida Aurora Bertrana compaginà el gust per la música i la literatura. Va estudiar violoncel a l'acadèmia Ainaud, i composició i harmonia a l'Escola Municipal del Parc de Barcelona mentre vivia a casa de Carme Karr, directora de la revista *Feminal*. Aurora Bertrana va formar part d'una orquestra de "senyorettes" que tocava peces musicals en locals dels baixos fons barcelonins. Marxà a Suïssa per estudiar música, i allà va crear la primera *jazz band* europea de dones.

L'any 1926 s'instal·là a Tahití. L'aventura tahitiana va durar tres anys i fruit d'aquella experiència són els seus llibres *Paradisos oceànics* (1930) i *Peikea* (1934).

L'any trenta tornà a Catalunya i residí a Barcelona, concretament al número 4 del carrer de Llúria i després al 313 de la Diagonal. Aquells anys compaginà les col·laboracions en la premsa periòdica amb la creació de llibres i impulsà diversos projectes de dones.

Va ser una fervent defensora del dret de vot per a les dones abans que aquest fos reconegut per la constitució de la II República i va ser candidata per Esquerra Republicana a les eleccions generals de 1933, però no va sortir elegida.

Aurora Bertrana volia crear la universitat obrera femenina, per tal d'eleva el nivell cultural de les dones i juntament amb altres persones va crear el Lyceum Club.

Una nova aventura l'empenyé a conèixer el Marroc i cristal·litzà en un altre llibre de viatges *El Marroc sensual i fanàtic* (1936).

En esclatar la Guerra Civil va ser redactora en cap de la revista *Companya*. També fou directora de la col·lecció de literatura Femenina.

Passada l'experiència de la Guerra Civil marxà a l'exili i allà es trobà amb un altre conflicte bèl·lic, la Guerra Mundial, que li va inspirar les obres *Camins de somni* (1955), *Tres presoners* (1957) i *Entre dos silencis* (1958). A aquestes novel·les seguiren les obres *La nimfa d'argila* (1959), *Airatea* (1960), *Ovidi* (1965), *Fracàs* (1956), *Vent de grop* (1967), *La ciutat dels joves* (1971) i els dos magnífics volums de les seves *Memòries*.

Bacardí, jardins de

El nom recorda la masia coneguda abans com a Can Ermengol i la seva propietària Anna de Bacardí i Ribas, que la deixà en herència als seus fills M. del Carme, Camil i Isabel Julià i Bacardí. L'edifici va ser enderrocat l'any 1959.

Blanca Selva i Henry, jardins de Briva, Alvèrnia, 1884-Sant Amand Tallende, Alvèrnia, 1942

Va estudiar al conservatori de París (1893-95) contrapunt i composició amb Vincent d'Indy, a la Schola Cantorum, on va ser professora de piano entre els anys 1901 i 1921. Actuà a França, Suïssa, Holanda, Anglaterra, Bèlgica, Rússia, Txecoslovàquia, Alemanya i Itàlia. L'any 1922 s'instal·là a Barcelona, primer en una torre del carrer d'Elisa, al barri de Sant Gervasi, i després en una casa vora la plaça de la Bonanova, fins a l'any 1937. Impulsà l'Acadèmia de Música de Barcelona i, des del 1927, va col·laborar amb l'Associació Obrera de Concerts de Barcelona com a pianista i conferenciant. Quan el 1934 aquesta associació organitzà l'ensenyament musical es va anomenar Estudis Musicals Blanca Selva.

Blanca Selva va renovar la tècnica pianística, i entre els seus alumnes cal destacar Maria Carbonell i Mumbrú, continuadora del mètode i l'ensenyament de la seva mestra. Especialista en diversos autors, revisà i anotà partitures de Bach, Rameau, Scarlatti, Lully, etc.

L'any 1913 publicà *La sonate*, a la qual seguiren *L'enseignement musical de la technique du piano* (1922-1925), *Les sonates de Beethoven* (1927), i la biografia *Déodat de Séverac* (1930). És autora de composicions per a piano i violí, i de cançons amb lletres de Melendres, Ferrà, J. Llongueres, Maragall.

Va morir el 1942 i el 21 d'abril de 1968 se celebrà un homenatge a Blanca Selva. Josep Jordi Llongueres, que també havia estat alumne seu, hi va pronunciar la conferència "Blanca Selva, plenitud i exemple", i en aquell acte actuaren Conxita Badia, Joan Massià -amb qui havia col·laborat sovint- i Maria Carbonell.

Caballero, carrer de Moguer, Huelva, 1844-Barcelona 1886

Aquest carrer està dedicat a Dolores Caballero i Rasco, propietària dels terrenys, per compra a Josepa Angulo i Güilti i Petra Coronado i Angulo. A la seva mort, els terrenys van passar en herència a la seva germana Antònia.

Clara Campoamor, jardins de Madrid 1888-Lausana, Suïssa, 1972

Estudià dret i va ser delegada del Tribunal de Menors, del 1928 al 1929, tasca per la qual va ser premiada pel govern de la monarquia, però rebutjà el premi.

S'interessà per la situació jurídica de les dones i el 1925 va pronunciar la conferència «La mujer ante el derecho» i escriví *Nacionalidad de la mujer casada con el extranjero*.

El 1931 fundà la Unió Republicana Femenina per promoure el dret de vot de les dones que encara no estava reconegut. El mateix any, en ser elegida diputada pel Partit Radical a les Corts Constituents, va fer una aferrissada defensa del dret de vot per les dones, dret que finalment fou reconegut, de manera que s'establí per primera vegada en la història d'aquest país el sufragi universal. Va escriure el llibre *El voto femenino y yo*, que curiosament subtitulà *Mi pecado mortal*, que recull les sessions parlamentàries on es va debatre el tema.

El 1933 fou nomenada directora general de Beneficència, càrrec que ocupà fins al 1934. El 1935 se separà del Partit Radical.

El 1936 va marxar a França i poc després a l'Argentina, on es dedicà a l'estudi de la història i de la literatura. Publicà *El pensamiento de Concepción Arenal* (1944), el brillant estudi *Sor Juana Inés de la Cruz* (1944) i *Vida y obra de Quevedo* (1945), entre d'altres.

A partir de 1955 s'instal·là definitivament a Lausana (Suïssa) sense haver pogut tornar al seu país.

Constança, carrer de Sicília 1247-Barcelona 1302

Constança de Sicília va ser reina de Catalunya i Aragó, i de Sicília. Es casà amb l'infant Pere, llavors hereu de Jaume I, el 13 de juny de 1262, i duia com a dot 50.000 unces. El 1265 Constança va tenir el seu primer fill, el futur Alfons II, i el 1272 infantà un altre baró destinat a ser rei, Frederic. L'any 1276 per abdicació de Jaume I el Conqueridor, Pere el Gran esdevingué rei i Constança en va ser una bona col·laboradora. Parí encara dues filles més, Elisabet i Violant, i un altre fill, Pere.

Els drets de Constança sobre Sicília van motivar la intervenció de Pere II el Gran sobre l'illa el 1282. Després de les Vespres Sicilianes, en què els naturals feren una gran matança d'ocupants francesos, aquells acceptaren Pere per sobirà. Constança passà a Sicília acompanyada pels fills Jaume i Frederic i la filla Violant.

Un cop vídua, el 1285, restà com a reina de Sicília i va intervenir en negociacions amb l'Església de Roma, que s'oposava a la continuïtat del seu fill Frederic com a rei de Sicília.

El 1297 Constança es traslladà a Catalunya. Morí a Barcelona el 1302 i fou enterrada al convent de Framenors.

Conxita Supervia, carrer de Barcelona 1895-Londres 1936

Estudià al Conservatori del Liceu de Barcelona. Als catorze anys debutà al teatre Colón de Buenos Aires. Seguí els estudis musicals a Itàlia. A Barcelona es presentà al Liceu amb *Samsó i Dalila*, als disset anys. Era una mezzosoprano reconeguda quan es casà amb un oficial de Nàpols. La seva passió teatral va ser incompatible amb la vida familiar. Per tal de divorciar-se del marit va haver de prendre la nacionalitat hongaresa. Com a mezzosoprano estava dotada d'un ampli registre i alternà les òperes amb els concerts de música de cambra i lieder per tot el món. Triomfà a Itàlia, Anglaterra, Ale-manya, França i Amèrica. Morí a Londres de sobrepant.

Dulcet, carrer de Barcelona 1791-1862

Francesca Dulcet i Albareda era la mare de Francesca Bacigalupi i Dulcet, que es casà amb Joan Güell i Ferrer. Francesca morí a causa del naixement del seu primer fill, Eusebi i, aquest, en record de la seva àvia li dedicà un dels carrers de l'antiga finca de Ca n'Amat de les Escalles quan urbanitzà els terrenys, a principi del segle xx.

Dolors Masferrer i Bosch, carrer de Barcelona 1857-1905

Dolors Masferrer i Bosch era propietària de Can Sòl de Dalt. El 1883 encarregà a Camil Oliveras el projecte d'urbanització de la finca de Can Sòl i el 1883 l'Ajuntament li concedí el

permís d'urbanització de la seva finca. A canvi, cedí una part dels seus terrenys a la corporació per a la construcció de les escoles municipals.

Gelabert, carrer de Barcelona 1792-Les Corts 1869

Carrer dedicat a Maria Anna Gelabert i Font, casada amb Josep Jordà i Santandreu, propietari de la finca Prat d'en Rull.

Infantes, jardins de les

Els jardins pertanyien a la casa coneguda amb el nom de Can Gasparó. L'any 1932, l'Ajuntament embargà la finca que, posteriorment va ser l'escola pública Duran i Bas. Els jardins van ser dedicats a les infantes de la reialesa espanyola, en general, a partir de 1939.

Loreto, carrer de

En record del col·legi de la congregació femenina de la Sagrada Família, fundada a Bordeus el 1861. El primer col·legi de Nostra Senyora de Loreto va ser fundat a Madrid per Rita Bonnat el 1845.

A Barcelona, el mateix any, Clemència de Lesseps en fundà un altre.

Madrona Piera, passatge de Les Corts 1887-1913

Madrona Piera era una propietària de terrenys. Provenint dels Piera de Collblanc, tenien peces de terra en el terme de Santa Eulàlia de Provençana. Al urbanitzar-se els terrenys de Collblanc, Eulàlia Piera en record de la seva germana morta li dedicà un passatge.

Mare de Déu de Lorda, avinguda, carrer i camí de la

Nom que prové de la ciutat de Gascunya, Occitània, centre de pelegrinatge marià internacional d'ençà que Bernardeta Sobirós, l'any 1858, afirmà que se li havia aparegut la Mare de Déu en la cova de Masabièla.

Maria Barrientos, carrer de Barcelona 1883-Ziburu, Lapurdi, 1946

Compositora i soprano lírica, triomfà en els teatres més prestigiosos del món. Nascuda a Barcelona el 1883, a partir del sis anys estudià música i cant a l'Escola Municipal de Música de Barcelona i als dotze anys va compondre una simfonia per a gran orquestra que guanyà un premi però que malauradament no s'ha conservat.

Va debutar als catorze anys a Barcelona al Teatre Líric cantant *La Sonnambula* de Bellini, i un any després ho feia al Gran Teatre del Liceu, on la seva interpretació va causar sensació. A partir d'aquest moment és contractada pels teatres més importants d'Itàlia i la Gran Bretanya: la Scala de Milà i el Royal Opera House Covent Garden. Puccini la va qualificar de "reina del cant".

El 1907 es casa amb Jorge Keen, té un fill i es retira momentàniament del món líric. Posteriorment, de la seva experiència matrimonial en farà les següents declaracions: «institució salvatge i cruel que és el matrimoni indissoluble».

Maria Barrientos va reaparèixer al teatre Colón de Buenos Aires, el 1911, amb Titta Rulfo. L'any següent es consagra a París i a partir d'aquest moment la seva és una carrera ininterrompuda d'èxits que la porta a actuar en els teatres més

prestigiosos d'Europa i d'Amèrica. La seva arribada a Nova York, el 1916, va ser saludada pel diari *The New York Times*, que també publicà excel·lents crítiques de la seva actuació a l'homenatge a Enric Granados, de la seva actuació al Metropolitan Opera House, on va cantar, entre d'altres, amb Enrico Caruso.

Durant la guerra Europea i arran de la seva difícil vida matrimonial, Maria Barrientos repartí la seva residència entre tres ciutats: Nova York, París i Buenos Aires, ciutat aquesta darrera en què va exercir el magisteri a la càtedra de cant en el conservatori del teatre Colón, i va ser nomenada directora de l'escola de cant.

A l'Escola Municipal de Música de Barcelona, on ella havia estudiat, fundà un premi anual per ampliació d'estudis de cant a l'estranger.

El 8 d'agost de 1946 moria a Donibane Lohizune, al país basc francès.

Maternitat, carrer de la

El nom del carrer fa referència a la Casa de Maternitat, coneguda a l'època en què s'instal·là a les Corts com la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits. Les antigues instal·lacions, situades al carrer de les Ramelleres, a l'actual barri del Raval, havien quedat petites davant el creixent nombre d'ingressos que va tenir lloc des de la segona meitat del segle XIX. La institució va adquirir el mas Cavaller de les Corts, el 1887. La primera intenció va ser la construcció de dependències bastides de vell nou, però la manca de recursos de les institucions públiques va fer que s'habilités el mas antic, on es van traslladar les criatures desmamades. Més endavant, el 1891, ho feren les lactants, quan havien finalitzat les obres del nou pavelló. Posteriorment, el 1893, es construí el pavelló de malalties infeccioses i la bugaderia. I el 1927 s'enllestí

la maternitat, que amb el pavelló de mares solteres integren l'actual recinte de la Maternitat, una de les institucions públiques de més llarga tradició a les Corts, tot i que actualment una part de les instal·lacions està destinada a usos diferents dels que tenia quan es va crear.

Olga Sacharoff, jardins d' Tbilisi, Geòrgia, 1889-Barcelona 1967

Va estudiar belles arts a la seva ciutat natal i a Munic. Visqué a París des del 1909 i a partir de l'any 1916 residí a Barcelona, fugint de la Primera Guerra Mundial, fins a la seva mort.

Olga Nicolaievna Sacharoff és un dels noms a tenir en compte en la recerca de la formació de les avantguardes a Catalunya. Un cop va haver arribat a la nostra ciutat s'acostà al moviment de renovació artística que duia a terme el galerista Josep Dalmau. A Barcelona exposà diverses vegades i es donà a conèixer sobretot des de la galeria Syra, regentada per les germanes Isern, al passeig de Gràcia. Va ser amiga de la pintora Laura Albéniz, de qui va fer un retrat.

De l'obra d'Olga Sacharoff es poden singularitzar tres períodes. El primer, cubista, que es revela sobretot en els seus dibuixos. El retrat que va executar l'any 1913 del poeta protodadaïsta i cunyat seu Arthur Cravan posa de manifest que l'artista russa també va ser influenciada per altres fonts, concretament per Modigliani.

El segon període de la pintora, iniciat en la dècada dels anys vint i influenciada per Henry Rousseau, crea un món idealitzat. L'últim període, coincidint amb la Guerra Civil, l'artista abandona la investigació.

Darrerament, l'obra d'Olga Sacharoff ha estat revalorada i se n'han fet diverses exposicions antològiques.

Reina Maria Cristina, plaça de la Gross-Seelowitz, Moràvia, 1858-Madrid 1929

Filla de l'arxiduc Carles Ferran d'Àustria i d'Isabel, arxiduquesa d'Àustria-Este-Mòdena, es casà amb el rei Alfons XII, el 1879, després que aquest havia enviutat de María de las Mercedes. Tot just un any després va néixer la princesa d'Astúries Maria de las Mercedes i el 1882 la infanta Maria Teresa. A la mort del seu marit, Alfons XII, el 1885, Maria Cristina va ser elegida reina regent i mesos després naixia el seu fill Alfons, que arribà a ser rei amb el nom d'Alfons XIII. Maria Cristina exercí la regència durant disset anys. Durant la seva regència s'independitzaren Cuba i Filipines, però abans havia enviat la infanta Eulàlia de Borbó a Cuba amb una taxatiu «cal que vagis a Cuba» amb el propòsit de «calmar els ànims cubans» i evitar una independència que se sabia propera. Val a dir que Eulàlia de Borbó va ser la primera representant de la corona espanyola que viatjà a l'illa quan encara era colònia. De retorn, Eulàlia de Borbó explicà a Maria Cristina que ja era «massa tard per a evitar l'emancipació cubana». Cuba i Filipines s'independitzaren el 1898 i Alfons XIII va ser proclamat rei d'Espanya el 1902, amb la qual cosa es posava fi a la regència de Maria Cristina.

Remei, carrer del

Fa referència a la Mare de Déu del Remei a qui està dedicada l'església parroquial de Santa Maria del Remei, que té la façana principal a la plaça de la Concòrdia i de la qual pren el nom el carrer.

Rita Bonnat, carrer de Madrid 1803-Bordeus 1882

Religiosa de l'orde francesa de la Sagrada Família de Bordeus, va adquirir amb altres tres

monges l'heretat coneguda amb el nom de torre dels Agustins, amb una superfície de 53.694,71 metres quadrats. El 1862 la congregació hi va obrir una escola per a noies amb el nom de Col·legi de Nostra Senyora de Loreto. Rita Bonnat va ser la fundadora de la casa de la congregació a Madrid.

Rosa Leveroni, passatge de Barcelona 1910-1985

Poeta i autora de narracions curtes, ella mateixa ens fa la seva autobiografia: «Filla d'aquella, encara, feliç burgesia barcelonina, amb fortes i profundes arrels vora del mar Tirrè, d'on procedia la meua família paterna, vaig néixer al tombant de la segona dècada d'aquest segle. Als set anava a les Dames Negres, més tard vaig tenir una mestressa exemplar: Música, idiomes i tots els llibres que em queien a les mans. Res més fins al tombant decisiu de l'Escola de Bibliotecàries de l'any 1930, on durant tres cursos vaig fer els descobriments més importants de la meua vida. El més capital, potser, el de la Poesia, deixeble d'aquella classe inoblidable de Literatura general que, durant el segon any dels estudis donava diàriament Carles Ribas».

Rosa Leveroni, poeta d'importància reconeguda per la seva qualitat, té una obra, en canvi, relativament breu: dos llibres de poemes *Epigrames i cançons*, 1938 i *Presència i record*, 1952. L'any 1985 es publicava *Contes, recull de narracions*. L'amor, i sobretot l'amor perdut, és el centre de les seves narracions i de la seva poesia.

Durant els anys del franquisme col·laborà activament en el treball de manteniment de la cultura i de la llengua catalanes. Fou una de les fundadores de la revista *Ariel* i col·laborà a *Poesia*. Traduí Elliot, Edith Sitwell i Christina Rossetti.

Santa Caterina de Siena, carrer de Siena 1347-Roma 1380

Caterina Benincasa, dita de Siena, va ser monja dominica.

Santa Maria de Cervelló, carrer de Barcelona 1230-1290

Religiosa mercedària. Vers el 1275, Elisabet Pertí i Maria Eulàlia Pins, dues dames de l'aristocràcia barcelonina, en quedar vídues van decidir viure en comunitat dins d'una casa propera al convent de Santa Eulàlia, regit pels frares de la Mercè, dedicats, des de 1255 al rescat dels cristians presoners dels sarraïns. A la comunitat inicial de dones s'uniren, entre d'altres, Santa Maria de Cervelló, i aconseguiren crear la branca femenina del Terç de la Mercè el 25 de març de 1275. Santa Maria de Cervelló va ser la primera que va vestir l'hàbit de l'orde mercenari i va ser elegida abadessa de les beates terciàries, dedicades a cuidar persones malaltes i pobres. Va morir el 19 de setembre de 1290 i la seva imatge és representada a la catedral, als finestrals de Santa Maria del Mar i a d'altres esglésies de la ciutat.

Santa Maria de Vilalba, passatge de

Fa referència al poble homònim del municipi d'Abbrera.

Solà, carrer de Vilanova i la Geltrú 1844-Barcelona 1899

Felícia Solà i Puig, filla de família benestant, es casà amb l'hereu de Can Rosés, Josep Gelabert i Cuyàs, el 1863. Tres anys després, quan ja havia parit dues criatures enviudà. Segons explica Pere Portavella a *Els carrers de les Corts*, i cito

textualment, el sogre de Felícia, Joaquim Gelabert i Rosés, propietari de Can Rosés, probablement volgué assegurar-se que Felícia no contragués noves núpcies fora de l'àmbit familiar, ja que això l'obligaria a retornar el dot i complicaria la qüestió de l'heretament. Per tot això degué potenciar el casament del seu segon fill amb Felícia Solà, prèvia dispensa apostòlica, després de l'any de dol, *de plor*. D'aquest segon matrimoni amb Joaquim Gelabert i Cuyàs, el 1868, en van néixer vuit criatures.

Sor Eulàlia d'Anzizu, carrer de Barcelona 1868-1916

Mercè Anzizu i Vila va néixer en una família amb molts recursos econòmics i està emparentada amb els Güell. Tot i el seu origen social va rebre una educació molt migrada, com la majoria de dones del seu temps, que es limità a les primeres lletres, que aprengué a l'escola d'Aurora Vives, mestra que tenia un petit col·legi de noies en uns dels pisos de la casa de la família Anzizu. Professà al monestir de Pedralbes el 1889 i va ocupar-hi pràcticament tots els càrrecs, excepte el d'abadessa. El que ocupà durant més temps va ser el de secretària, i va fer una ingent tasca de catalogació, recuperació i estudi dels documents de l'Arxiu.

Això li serví per a publicar, el 1897, la primera història del monestir, titulada *Fulles històriques del real monestir de Santa Maria de Pedralbes* i que és encara avui dia un document imprescindible per a conèixer la vida de la institució al llarg dels segles. També tingué especial cura de recollir i de catalogar tots els objectes que, pel seu valor arqueològic o artístic, mereixen ser considerats relíquies de la vida monacal i que avui s'exhibeixen al monestir.

Sor Eulàlia, a més a més, és autora de nombroses poesies, aplegades en un volum l'any 1919. També publicà *Vida de Sant Josep Oriol* (1909); *Santa Eularia de Barcelona. Vindicació de sa personalitat y breu tretzenari* (1911); *Entre rosas y lirios* (1914), apunts biogràfics de sor Cecília Boada, organista del monestir com ella.

Seguint la tradició practicada en tots els convents, sor Eulàlia d'Anzizu va escriure en preciosa lletra grega gòtica un volum d'oracions *Officia Novissima, i Psalterium e Breviario Romano acuratissime transcriptum a moniali Vicaria Chori Regalis Monasterii Sanctae Mariae de Pedralbes, in reverentiae et adhesionis argumentum Bullae*, il·luminat bellament per ella. D'altra banda, la seva contribució econòmica al monestir fou important i el seu dot va servir per a restaurar l'església i el sepulcre de la fundadora, la reina Elisenda de Montcada.

Bibliografia

Aguilar Cestero, Raül; Carbonell Esteller, Montserrat; Gimeno Cases, Eva; Montiel Pastor, Josep. *La Casa de Maternitat i Expòsits. Les Corts*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Diputació de Barcelona, 2004.

Andrés, Gloria; Bonet, Maria Rosa; Calvo, Carlos; Oyón, José Luis. *Un suburbí obrer a la Barcelona d'entreguerres. La Colònia Castells de les Corts, 1923-1936*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts i Arxiu Municipal, 2003.

Associació per la Cultura i la Memòria de Catalunya (ACME). *Memòria de les Corts. Presó de dones. Barcelona, 1935-1955* [en línia: <www.presodelescorts.org/>]. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic, 2006.

Berenguer, Sara. *Entre el sol y la tormenta*. Calella: Seuba, 1988.

Bernal i Creus, M. Carme. "Mística i espiritisme: la fascinació per l'altra riba. Amàlia Domingo Soler i Eulàlia Anzizu i Vila". *Anuari Verdguer* núm. 13 (2005), p. 23-39.

Bou i Roura, Lluís M. *El Frenopàtic de les Corts: història d'un centre de salut mental*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts i Arxiu Municipal, 2006.

Bourdieu, Pierre. *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 2000 (Argumentos, 238).

Castellano i Tresserra, Anna. *Pedralbes a l'edat mitjana. Història d'un monestir femení*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998 (Biblioteca Abat Oliba, 198).

Castellano i Tresserra, Anna. *El monestir de Pedralbes*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts, 2003 (Quaderns d'Estudi, 5).

Castelló, J. "La mujer en los municipios. Actuación de las mujeres catalanas". *Feminal*, 2a etapa, núm. 2 (maig 1925), p. 5-6.

Castellví, Otilia. *De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi*. Barcelona: Quaderns Crema, 2003. (D'un dia a l'altre, 13).

Català, Víctor [Caterina Albert]. "La infanticida". Dins *La infanticida i altres textos*. Barcelona: La Sal, 1984, p. 41-57.

Ehrenreich, Barbara; English, Deirdre. *Brujas, comadronas y enfermeras, historia de las sanadoras*. Barcelona: La Sal, 1981 (Cuadernos Inacabados, 1).

Ehrenreich, Barbara; English, Deirdre. *Por su propio bien. 150 años de consejos de expertos a las mujeres*. Madrid: Taurus, 1990 (Taurus Bolsillo, 3).

Fabre, Jaume. *La presó també era a fora: dones i nens víctimes de la postguerra*. Badalona: Ara Llibres, 2007 (Sèrie H).

Fernández Sanz, Enrique. *Histerismo: teoría y clínica*. Madrid: Impr. de Francisco Beltrán, 1914.

Güell, Armand; Almirall, Núria. *La població de les Corts*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts, 2007 (Quaderns d'Estudi, 8).

Kaplan, Temma. "Luchar por la democracia: Formas de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años setenta". Dins Anna Aguado (ed.). *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de paz*. València: Universitat de València, 1999, p. 89-108 (Col·lecció Oberta, 5).

March, Oriol. "Mujer, trabajadora, ilegal". *La Vanguardia* núm. 45.930 (26 ag. 2009), p. 44.

Martorell Gil, Encarnació. *Amb ulls de nena: dietari de la guerra a la rereguarda*. Badalona: Ara Llibres, 2008 (Sèrie H).

Nash, Mary. "Pronatalismo y maternidad en la España franquista". Dins Gisela Bock i Pat Thane (eds.). *Maternidad y políticas de género*. Madrid: Cátedra, 1996, p. 279-308 (Feminismos, 31).

Navarro i Molleví, Imma. *El món rural a les Corts*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts, 2004 (Quaderns d'Estudi, 6).

Parramon, Carme Clara. "Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)". Dins Cristina Borderías i Mercè Renom (eds.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Icaria, 2008, p. 117-134 (Història del Treball, 3).

Portavella i Isidoro, J. *Els carrers de Barcelona: les Corts*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts i Arxiu Municipal, 1999 (Quaderns de l'Arxiu, 4).

San Jorge. *Revista Trimestral de la Diputación de Barcelona*, núm. 12 (oct. 1953).

Segura Soriano, Isabel. *Guia de dones de Barcelona: recorreguts històrics*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995.

Segura Soriano, Isabel. "Constructores de ciutats: el cas de Barcelona". Dins Cristina Borderías i Mercè Renom (eds.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Icaria, 2008, p. 101-117 (Història del Treball, 3).

Tatjer i Mir, Mercè; Vilanova i Omedas, Antoni. *El nucli antic: Les Corts Velles*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts, 2000 (Quaderns d'Estudi, 2).

Tatjer i Mir, Mercè; Vilanova i Omedas, Antoni. *El nucli antic: Les Corts Noves*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts, 2001 (Quaderns d'Estudi, 3).

Tatjer i Mir, Mercè; Vilanova i Omedas, Antoni. *La indústria a les Corts*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts, 2002 (Quaderns d'Estudi, 4).

Tatjer, Mercè; Vilanova, Antoni; Insa, Yolanda. *Les Corts, memòria del passat industrial*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts i Arxiu Municipal, 2005.

Trayner i Vilanova, Mari Pau. "Les dones com a agents de canvi social". Tesi doctoral dirigida per Dolores Juliano. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Antropologia Cultural, 1993.

Valls i Surià, M. Assumpció. *La Mercè: cinquanta anys d'un barri de les Corts (1953-2003)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Districte de les Corts i Arxiu Municipal, 2005.

Ventura, Sílvia. *Els bojós a Catalunya 1850-2000*. Barcelona: Edicions 62, 2007 (Llibres a l'Abast, 407).

Vilanova, Antoni; Moya, Susanna. *La indústria a les Corts: Les cristalleries Planell*. Barcelona: Arxiu Municipal del Districte de les Corts, 1995.